республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
23
суббота,
№ 142 (14342)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 кап.

РСФСР-ниң Компартиязы: оруктуң эгезинде

Санал бериишкини уламчылаан.

Шериг чөвүлелиниң кежигүнү—Агаардан халдаашкынга удур шериглерниң политиктиг эргелелиниң начальниги **Н. М. Бойко** Төрээн чурт камгалакчыларынга хүндүткелдиг хамаарылга херек дээрзин айыткан. Армияны бактаарын массалыг информация чепсектери хөлүн эрттирип турар. Ол чамдыктарының харысалга чок политиктиг оюнунуң уржуу болур. Кыдыындан хайгааракчы болуп олурбайн, чурттуң удуртулгазы армияны камгалап, «армия болгаш чон кады» деп тезисти чаа утка-биле долдурары чугула.

Армияның социал айтырыгларын оратор сеткили хомудап чугаалаан. Офицерлерниң амыдыралының экижидеринче үндүрген бичии акша чүге-даа четпес. Олар ажылдан үнүп чоруп турарлар. Чөөн Европадан, Моолдан шериглер үндүргени-биле бергедээшкиннер база тургустунуп турар. Бо айтырыгларны шиитпирлевес болза, шериг училищелеринче аныяктар кирбестей бээр.

Ам Чөөн Европада болуп турар болуушкуннардан шын түңнел үндүрери чугула деп, ол чугаалаан. АКШ биле НАТО ССРЭ-ден ажыг боор дээш чаңгыс-даа шериг программазындан ойталаваан. Камгалал күчүнү кандырып турар шак ындыг кайы-даа тала деӊ шериг кызырышкынын бодамчалыг кылырын ол демдеглээн. Делегат Совет Армияда политорганнарны камгалап арттырарын, коммунистер чок армия дээрге шериг күчүнү суларатканы-биле, өске күштерге орук ажытканы-биле дөмей деп, ол айыткан.

Шебекинскиниң химиктиг заводунуң аппаратчиги бодунуң чугаазын баштак-биле эгелээн. Менээ сөс берген соонда улус ам база аппарат кижизи чүве чугаалап тур дээр чадавас. Ол дээрге мээн мергежилим-дир. Эрткен үени шүгүмчүлеп, келир үеде эки чүве чок деп турарындан аңгыда, амыдыралдың социалистиг овур-хевиринге чоннуң бүзүрел чок чоруун тывылдырарын, эде тургустунуушкунуң идейлиг дөстерин үзе шаварын, а демократтыг чорудулгаларже орукту ажыткан Коммунистиг партияны төөгүнүң хаалгазының артынче үндүр ширбиирин кылып турар янзы-бүрү күштерниң хөделиишкиннеринден чуртта берге политиктиг база экономиктиг байдал тургустунган.

Олар шупту чоннуң мурнундан ооң күзелин илередип тур бис деп турарлар деп, оратор айыткан. Оларга бедик индирлерни, солуннар арнын, теле-радио эфирни берип турары хомуданчыг. А ажылчын кижиде ол түңнел чок дискуссиялар чорудар үе чок. Оон сагыш човаашкыны чаңгыс — бодунуң ол чугаакыр камгалакчыларын чемгерери. Материалдыг кежик бүдүрүп турарларга, ол түңнел чок шуугаазын анчыг апарган. Оларны черни тараачыннар-биле бе азы олар чокта садар бе дээрзи сонуургадып турар. А заводтарны ажылчыннар-биле кады бе азы олар чокта бе?

Ол чугааның сөөлүнде зал хол часкап турган. Сөс алган заводтуң ажылчыннарының чагыын орта номчаан: партияның болгаш бистиң социалистиг күрүневистиң салым-чолу силерниң холуңарда дээрзин утпаңар, делегаттар, социализмниң эрге-ажыктарын камгалап алырынга бо сөөлгү арга дээрзинге бүзүреп турар бис.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары **Е. К. Лигачев** санал берген. СЭКП-ниң составынга РСФСР-ниң Компартиязын амгы съездиге тургузары, ооң удуртукчу органнарын соңгуур чугула деп чугаалаан. Россияның коммунистериниң, бүгү улустарының интернационалдыг күштүг чаңчылдарынга, чаартылгага чорудулгалары оларның башкарып шыдаарынга бүзүреп турарын ол медеглээн.

Эде тургустунуушкунуң солуптар чүве чок деп, оратор айыткан. Баштайгы чылдарда ажыл-херектер эки чоруп турган. Ынчалзажок ниитилелде политиктиг байдал нарын хевээр болгаш чидиглениринче угланыышкыныг болуп турар.

Ол байдал болза, эде тургустунуушкун политиказының чайлаш чок эдеринчизи бе азы частырыгларының түңнели бе? Байдалды ак сеткилдиг анализтээри, удуртулганың ажылын шүгүмчүлелчи ёзу-биле көөрү эргежок чугула.

Ниитилелди чаартыринче партияның стратегтиг угланыышкыны шын деп, оратор демдеглээн Удуртулганың дидим чоруу болгаш хандыр көрүүшкүнү. М. С. Горбачевтуң политиктиг инициативазы партияның стратегиязында илергейлеттинген. Ынчалзажок тактикага, айтырыгларны сайгарып көөрүнге улуг частырыглар херек кырында болдунган. Антисоциалистиг күштерниң планныг, улам күштелген ажыл-чорудулгазының эде тургустунуушкунга айыылын ам-даа чедир көрбээн. Политикага чөпшээрежилге эргежок чугула, ындыг болзажок, оону принципиалдыг үндезинге чорудар херек.

Бистер амгы политиктиг удуртулганың коллективтиг болгаш демократчы чоруунуң дугайында үргүлчү чугаалап келген бис, сөөлгү үеле ындыг чорук чидип бар чыдар. Коллективтиг болгаш демократчы чоруктан ойталаашкын партияны үлгүлчү улуг бергедээшкиннерге таварыштырып келген болгай. СЭКП ТК-ның секретары коммунист бүрүзүнүң, партия организациязы бүрүзүнүң санал-оналынче кичээнгейни күштелдирериңче кыйгырган.

Чуртту аъш-чем продуктулары-биле хандырар дугайында ТК-ның март Пленумунуң хүлээп алган шиитпириниң салым-чолу мени кончуг дүвүредип турар деп, ол чугаалаан. Бо айтырыг-биле маңаа чугаалаан чүүлдерге бүрүн каттыжып тур мен, колхозтарны болгаш совхозтарны эде тургузары чугула апарган. Тараачыннарны техника-биле ам-даа эки хандырары, көдээ черлерни катап тургузары кончуг чугула. Ол бүгүге хөй капитал салыышкын херегеттиннер.

Даразында делегатка сөс бээр мурнунда санал бээрин соксадыр дугайында саналдар чаңгыланып турган. Ынчалза-даа оон өске бир санал кылдынган: 20 бичии-ле ажыг кижи саналдаан-дыр, удуртукчунуң эрге-дужаалынга кандыг кандидаттарны дээш бадылаарын билип алырының тодаргай саналдары эвээш боор турар. Ынчангаш катаптаар чорукту болдурбайн, санал-онал солчуушкунун үргүлчүлээр-дир деп, делегаттар дугурушканнар.

Мурнунда айыттынганы ёзугаар СЭКП Даг-Алтай обкомунуң бирги секретары, улус депутаттарының облсовединиң даргазы **В. И. Чаптыновка** сөс берген. Бо хүннерниң россий күрүнениң төөгүзүнге оон өндүр улуг чоруун катап тургузарынга эргилделиг үе боор кирериңге чигзиниг турбас деп, ол чугаалаан. Ол оон-биле черлештир эрге-чагырганың төп органнарының ажылында тодаргай, турум эвес, көөргеттиниишкиниг чоруктарның бар боор турарынга дүвүрелин илереткен. ТК-ның Политбюрозунуң партияның командылап чагырар системадан дүргени-не үндүрер күзел-чүткүлү үргүлчү угаан-медерелинге будулуушкуннарны болдуруп, партияның авангардчы ролюн божаңнадырынга чедирип турар. Өске талазында, марксизм-ленинизмниң шынныынга, Октябрьның шилиишкининиң чөптүүнге чигзиниг болдуруп турар сеткил-хөөннер улам-на хөйү-биле илереп турар апарган.

Ооң чугаазын «Кузбассрадио» заводтуң партком секретары В. И. Карпов үзе кирген. Ол үе-шакты халас эрттирбезинче, делегейде эңне шуугаазынныг улус болбазынче кыйгырган.

В. И. Чаптынов Россияның эң эвээш санныг парторганизацияларының бирээзиниң бодалын чедир дыңнаарынче кыйгыргаш, съездиниң соонда дораан-на аппаратта ажылдап турар бүгү коммунистерни күш-ажылчы коллективтерниң партия эге организацияларының учёдунга кирерин саналдаан. Ол Эртемнер академиязын, Ниитилел эртемнерниң академиязын, Марксизм-ленинизм институдун, партияның дээди школаларын чогуур эртем-билиглерни бербейн турары дээш шүгүмчүлээн.

Саналдакчы националдар аразының харылзааларының шиңгыыраанының дугайын чугаалааш, федерацияны ленинчи номналды ёзугаар билип көөрүн чедип алыринче кыйгырган. Ындыг берге сорулганы чаартынган партия бодунга алыр ужурлуг.

Тюмень областың «Надымгазпром» бүдүрүлге каттыжыышкынының слесары **Г. К. Рязановка** саналдаары-биле сөс бээрин чалаттырган ажылчыннарның делегациязы дилээнин хурал даргазы чарлаан. Аңаа удурланыр кижи чок болган.

Хамыктың мурнунда ажылчы чоннуң талазындан партияга бүзүрелдиң илередиринниң аргаларының дугайын чугаалаар апарын ол медеглээн. Ынчангаш оону кылырда чүгле шынныг чорукту улуска чугаалаары четчирин ол айыткан.

Тюменьден ажылчынның бодап турары-биле алырга, бүдүрүлгелерниң ажылында уш-баш чок, тодаргай эвес чорукту эң кыска үениң иштинде чок кылыры негеттинип турар. Күш-ажылчы коллективтерге ажыл-агыйны канчаар чорударын шилип алыр эргени тывыскаш, күрүне болза, арткан бүгү чүүлдерниң үстүкү удуртулганың шиитпирлеринден хамааржыр байдалда тургускан.

Ол ажылчыннарның болгаш тараачыннарның хоойлу-дүрүм ёзугаар камгалалының дугайын чугаалааш, чурттуң хоойлужудулга үндезиннериниң суласын айыткаш, чуртта болгаш партияда удуртулганың дээди органнарында харысалга чок чорук нептерээн боор турарын шүгүмчүлээн.

Залдан саналдаашкынны соксадырынче кыйгырыг чаңгыланып турган. Хостуг микрофоннарга чеде берген, делегаттар **К. И. Калинин, А. Ф. Столяров, Б. И. Захаров, А. Е. Шилин** болгаш өскелер-даа саналдаашкынны түр када соксаткаш, Россия Федерациязының Компартиязын тургузарының дугайында кол айтырыгны шиитпирлээринче кирерин саналдааннар.

• • •

Кежээки хуралга **А. И. Лукьянов** даргалаан. Саналдаары-биле адын бижиткен делегаттарның санал-онал бээрин үргүлчүлээрин негеп турарын ол дыңнаткан.

Иркутскиден электровоз машинизи **В. П. Сапачевке** сөс берген. Чурттуң салым-хуузу дээш, бистиң Россияның салым-хуузу дээш коммунист бүрүзүнүң харысалганы угаап билирин күштелдирер ужурлуг бис—деп, ол чугаалаан. Эде тургустунуушкун шын эгелеттинген, ынчалза-даа удуртулга аңаа белеткенмээн. Ынчангаш эде тургустунуушкуннуң чүгле чаа чалгызы, адакы кезектерден чалгызы бистиң бүгү херектеривисти эдип болур.

Саналдакчы ооң соонда төөгүлүг шынныг чорукка хамаарыштыр чугаалаан. Тоталитарлыг ёзу-чурумнуң, дужаап айтыр системаның өөредиглерни чаңгыс эвес салгалдың кижилери утпас деп чугаалааш, оратор оону катап болдурбас дээш чүнү кылыр ужурлуун саналдаан.

Воронежтиң «Электроника» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының чигине директорунуң оралакчызы **Г. И. Грищук** аңаа-ла сөстен боттуг ажыл-херекче шилчиишкинни манаар арганың чуртта чок боор турарын чугаалаан. Бистер РКП-ны тургузарының дугайында шын шиитпирни хүлээп алдывыс деп, ол уламчылаан. Ам эң чугула чүүл болза, ол шиитпирни амыдыралга боттандырып чорударының талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыры болур.

Делегат санал-онал бериишкиниң анализтээш, партияның аңгыланып чарлырын баш удур болдурбас төлээде, амгы үеде ындыг күштерниң таарыштыр тургустунганының дугайын ылак билип алыры эргежок чугула деп медеглээн. Оону кылыры бөдүүн эвес, ынчалза-даа эргежок чугула боор турар.

Делегат бодунуң чугаазының хөй кезиинге санал-онал солчуушкунун кылырының арга-хевирлеринге доктааган. Бистерниң чугаалаар сөстеривис болгаш адыш часкаашкыннарывыс-даа ындыг-ла чогумчалыг эвес боор турардыр деп, ол чугаалаан. Чижээ, дыка хөй кижилер «эде тургустунуушкун» дээн сөстү янзы-бүрү утказыг кылдыр чугаалап турар.

Саналдакчы РКП ТК-га болур деп турар соңгулдаларның дугайын чугаалааш, аңаа кол кезиинде чаа-чаа илерлерлыг, чаа кижилерни кирери шын болур деп медеглээн. Ол ышкаш СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери партияның XXVIII съездизинге отчёттарын бээрин база саналдаан.

СЭКП Волга хоорkомунуң бирги секретары **А. Д. Никифоров** Волгоград делегациязының өмүнээзинден РСФСР-ниң Компартиязын СЭКП-ниң структурлуг кезээ кылдыр тургузарының идеязын деткээн. Ол Россия Федерациязының Компаниязының ТК-зын амгы бо съездиге соңгуурун саналдаан.

Платформаларның болгаш СЭКП ТК-ның Уставының төлевилелдерин бодунуң канчаар көрүп турарын чугаалааш, оратор оларның ниити-партийжи санал-онал илередиишкиннерин болдурган документилер боор, улуг рольду ойнааның демдеглээн. Ол съездиге үш документиниң — партияның программныг эчис сорулгаларының, бо болгаш келир чылдарда ооң ажылының программазының дугайында болгаш амгы байдалдарда партияның тактиказының дугайында документилерни хүлээп алырын саналдаан.

Оратор Советтерге, ажылагый органнарынга болгаш хөй-ниити организацияларынга партияның ажылының айтырыгларынга доктааган. Депутат коммунистер оларның ажыл-чорудулгазынга эң идепкейлиг киржир ужурлуун делегат чугаалаан.

Москваның автоорук институдунуң партком секретары **Н. В. Быстровтуң** санап турары-биле алырга, Россия Федерациязының Коммунистиг партиязының удуртукчу органнарын соңгуурда оларның сорулгаларын болгаш структуразын кончуг тодаргай илередип алыры чугула боор турар. Кол айтырыг—РКП-ның структуразынга национал тургузугларның эргелерин камгалаарының принципи болур.

Делегаттың бодалы-биле алырга, Россия Федерациязының Компартиязынга бирги секретарының ролю онза ужурдузалыг болур. Республиканың бүгү коммунистери ол албан-дужаалче идип үндүрген кандидатураларны бүгү талалыг чугаалажып көөр ужурлуг.

Амгы Съездиниң бирги үе-чадазында партияның удуртукчу органнарынче кандидатураларны депшидерин, оон соонда ийиги үе-чаданы эки белеткээр ужурлуг түр Төп Комитетти тургузуп алырын ол саналдаан. Ол аразында үеде эге организацияларга бүгү кандидатураларны сайгара чугаалажып көөр арганы коммунистерге бээр. Ынчангаш чүгле ийиги үе-чадада Россия Федерациязының Компартиязының удуртукчу органнарын тургузары ажыктыг.

Бөдүүн ажылчын коммунистерни чүү чүве эң-не дүвүредип турарының дугайын Барыын Сибирь демир-оруунуң Новосибирск-Главный станциязының локомотив депозунуң инструктор-машинизи **Б. М. Ковалев** чугаалаан. Бистиң партиявыс күштүг дээрзин үргүлчү бадыткап келген бис деп, оратор демдеглээн. А кажан оону шынзыдар үе чедип келгенде, ол чүүлдер чок болганы илерей берген. Ол СЭКП-ден массалыг үнүп турар «аарыг» айтырыгга доктааган. Удавас коммунистерниң 18 миллион армиязындан кым-даа артпайн барып болур болгай. Ол дээш оону кым-бир кижи харыылаар апаар.

База бир айтырыг — партияга чигелделерни, ямбылыг болурун эвээжедири. Оларны шагда-ла шиитпирлепкен ышкаш ийик бис, ынчалза-даа ол эрги хевээр артпышаан.

СЭКП-ден үнер чорукту доктаадыр дизе, партия дадывырының түңүн кызырары дузалаар деп санаан, чоокку үеде ол айтырыгны чугаалажып көөрүн ол саналдаан. Оон өске саналы — даразында Съездиге чедир оларның долу эргелерин узаткаш, тургузукчу съездиниң делегаттарының статузун бедидери. Ораторнуң бодалы-биле алырга, ындыг хемчег ажыл-херекке улуг харысалгалыг болуруңче албадаптар, ынчангаш ооң үре-түңнелдиң бедиир.

«Советская Россия» солуннуң кол редактору **В. В. Чикин** сөс алган. Амгы үеде аңгы-аңгы бодалдарга өске бирле чүве холужуп турар болу берген деп, ол чугаалаан. Партияның кырында узуткакчы чоруктуң диргелген хөлегези турупкан. Ол дээрге митинг кылыр каржы чоруктуң, Май 1-де болган кара туразында чоруктуң чыскаалының, чамдык республикаларда болуп турар сепаратисчи, националисчи хөөннерниң хөлегези-дир.

Шак ындыг кичээндириглерни бистиң партиявыстың төөгүзү билир деп, оратор сагындырган. Амгы узуткакчылар эрги методика ёзугаар ыяк чогу-биле хөделип турар. Ынчалза-даа бистер бо хүн Россияның партиязын узуткакчы чоруктуң хөлегезинге алзы берзин дээш тургуспайн турар бис. Бистер оону революсчу эде тургустунуушкунуң оруктарынга шиитпирлиг хөделири-биле тургузуп турар бис.

РСФСР-ниң улус депутаттарының инициативазы ёзугаар улус депутаттарының Советтериниң үндүрүлгези кылдыр көөрүн саналдаан солунга хамаарышкан байдалга кол редактор доктааган. РСФСР талазы-биле ТК-ның Оргбюрозунуң тургустунганы-биле холбаштыр солунну партийжи орган кылдыр СЭКП ТК-ның тургусканын ол тайылбырлаан.

Редакцияның удуртукчузу солунну партийжи орган кылдыр көөрүнге хамаарышкан коллективтиң съездиге кыйгырыын дамчыдып берген.

«Ургальское» (Хабаровск край) шахта эргелелинде электрослесарьлар бригадири **Е. Д. Сотников** мынчаар чугаалаан: мээң эштерим ажылчыннар СЭКП кежигүнүндең үнүп турарын чугаалаары менээ берге-дир. Чүге үнүп турарыл дээрге амгы үеде партия ажылчыннарның эрге-ажыы, хамыктың мурнунда, экономиктиг эрге-ажыктарны, долу хемчээл-биле илеретпейн турар.

Чурттуң салым-чолун шиитпирлеп турар үстүкү черлерниң ап турары шиитпирлерниң дугайын чугаалааш, оларны коммунистер-биле, ажылчыннар-биле сүмелешпейн хүлээп ап турарын ол айыткан. Чүгле бөдүүн коммунистерниң саналдарын барымдаалап тургаш, партийжи шиитпирлерни хүлээп алыр ужурлуг дээрзин ол саналынга чугаалаан. Ындыг чорукту партияның чаа Уставынга быжыглаар херек. Аңаа эге организацияларның эргелери тодаргай илереттинер апаар.

Үш платформаның төлээлекчилерин дыңнап алдывыс. Чугула айтырыглар талазы-биле чөптүг чүүлдерни тывар бис дээрзинге бүзүреп артар апаар деп, ажылчын түңнелинде чугаалаан.

Делегат **М. С. Кобозев** Свердловск областың партия организациязының туружун чугаалаан. Тургустунган байдал дээш бөдүүн коммунистерниң болгаш СЭКП-ниң удуртукчуларының буруузу болгаш харысалгазы канчаар-даа аажок улуг деп, ол демдеглээн. Ынчангаш партияда кризис дугайында айтырыгны XXVIII съездиге чугаалажыр, ук кризис болза, аңаа-ла ээлчеглиг эвес, а онза айыылдыг кризис боор турар дээрзин айтыр, XXVIII съездиге удуртулганың бүгү кежигүннериниң отчёдун алыр, ол ышкаш Чиигиниң секретарь биле Президентиниң эрге-дужаалдарын чаңгыс кижиниң холунга мөөңнеп болур бе, болбас бе дээрзиниң дугайында айтырыгны чугаалажыр херек. Партияга дакпырлап ажылдаары чугула эвес, а херек кырында профессионал ёзу-биле, чүвени ылап билир кижи ажылдаары чугула деп, оратор медеглээн.

Партия экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринден ойталавайн турар. Ындыг айтырыгларны шиитпирлээринден ойталаар болза, партия бодунуң салдар-хамаарылгазын бүрүнү-биле оскувуп болур. Башкартынар рынок экономиказынче шилчиишкинниң херек кырында коммунистерниң ортузунга чугаалашпайн, партияга калбак дискуссия эрттирбейн тургускан.

Биске парламент янзылыг партия херек. Бир эвес бодунуң политиказын Советтерни дамчыштыр чорудар дээр болза, чогум-на ындыг партия эргежок чугула. Ниитилелге авангардчы ролюн партия хүн бүрүнүң ажыл-чорудулгазы-биле чедип алыр ужурлуг. Бистиң амгы чурттап эртип турар үевис болза, чагырыг дужаар бюрократтыг системадан социализмче шилчиишкинниң үези боор турар. Ол дугайын платформаның төлевилелинге айтыр херек.

Амгы үеде бис тергиин берге байдалда туруп турар бис. Хамык ужур болза, чаартылгаларның темпилеринде эвес, а ук чаартылгаларны боттандырып турар угланыышкыннарны шын шилип алырында боор турар деп, Горькийниң көдээ ажыл-агый институдунуң доцентизиниң дүлээлгелерин күүседип турар **А. Н. Мальцев** медеглээн.

Эде тургустунуушкун амга чедир буржуаз-демократтыг угланыышкын-биле чоруп келген. Ол бир чеже чөптүг боор чадавас. Ынчалза-даа бистиң тургузуувустуң бүрүн буураашкынын болдурбас херек. Ындыгның телээзинде аткаарлаашкынның кызыгаарларын билири чугула. Ындыг кызыгаарларда бис чоокшулап келген бис.

Партияда болгаш ниитилелде күштерниң деңзигүүрүнүң дугайын чугаалап тура, оратор чамдык эртем терминнеринге доктааган. Ылангыя «угаан ажылының пролетарийи» деп терминни доктаадыры чугула деп, ол саналдаан. Делегаттың бодалын ёзугаар алырга, дыка хөй эртемденнер ажылчын аңгының иштинде чүгле үлетпүр ажылчыннарын бирги черге тургузуп, оларны колдадып турар, ол шын эвес. Угаан ажылының пролетарийи деп терминни хүлээп алыр болзувусса, ындыг чорук турбас апаар. Угаан ажылының пролетарийи дээрге эртем болгаш инженер-техниктиг ажыл кылып турар база гуманитар эртеминде хаара туттунган интеллигенция болур. Оларны социализмниң талазынче хандыкшыдары херектиң чедиишкинниг болурунга дузалаар. Ынчангаш амгы үениң байдалдарында нэптиин методологиязын барымдаалап, марксисчи-ленинчи теорияны ажылдап кылыр ужурлуг бис деп, эртемден санаан.

Оон соонда сөс алган **Ю. Г. Терентьевтиң** («Арсенал» завод, Ленинград хоорай) чугаалааны болза: СЭКП-ниң Уставының төлевилелинде партия кежигүннериниң эвээш кезииниң эргелериниң дугайында чүүл бар-дыр. Ону эвээш кезииниң эргелериниң дугайында дивейн, шынныг чүүлдүн тиилелгезиниң дугайында дээр турган. Миллион-миллион кижилерниң, коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң салым-чолунга хамааржыр партийжи шиитпирлерни ажылдап кылып тура, янзы-бүрү санал-оналдарны үскүлежиишкинни партийжи документилерге айтыр херек. Ынчаар болзувусса, санал-оналдарның авторлары боттарының харысалгазын медереп билген турар ужурлуг. Шиитпирни хүлээп алган соонда чүү болган турар ужурлугул дээрзин авторлар айтыр херек.

Оон-биле санал-оналдарны соксаткан.

Даргалакчы редакция комиссиязының белеткээни съездиниң доктаалының төлевилелин бадылаар деп саналдаан. Делегаттар республиканың Коммунистиг партиязын тургузар болгаш оону РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы деп адаар деп шиитпирни хүлээп алганнар.

• • •

Россия Федерациязының Компартиязының тургузукчу съездизи партияны тургузар дугайында доктаалды чугаалажып көөрүн июнь 21-ниң эртенги хуралынга үргүлчүлээн. Удуртукчу органнарының дугайында болгаш чаа Компартияның тургустунганының дугайында декларацияның айтырыглары делегаттарның кичээнгейиниң төвүнге тургустунган.

Доктаалга, а ол ышкаш декларацияга немей киирген эң чугула саналдарны барымдаалап көөр сорулга-биле ук документилерни чедир ажылдап кылзын дээш эдилге комиссиязынга эрткен хуралдан дамчыдып бергенин съездиниң хуралын даргалаан **А. И. Лукьянов** сагындырып чугаалаан.

Дыңналыг кылыры-биле эдилге комиссиязының даргазы — СЭКП-ниң Москва хоорkомунуң бирги секретары **Ю. А. Прокофьевке** сөс берген. Доктаалга немей кирген болгаш кирбейн барган саналдарның дугайында эдилге комиссиязының даргазы тодаргай чугаалааш, съезд киржикчилериниң айтырыгларынга тайылбыр харыы берген.

Россия Федерациязының Компартиязының удуртукчу органнарын соңгуурунга хамаарышкан янзы-бүрү маргылдаалыг саналдарның дугайында **М. С. Горбачев** чүве чугаалаан. Партияның тургустунганының дугайында шиитпирни хүлээп алгаш, декларацияны бадылаан сөөлүнде съездиниң даразында үе-чадазының хүн айтырыгларын чугаалажып эгелээр бис деп, ол демдеглээн.

Оон даразында доктаалды ниитизи-биле хүлээп алган.

Съездиниң эртенги хуралының хүн айтырыынга хамаарышпас өске чүүлдер дугайында чамдык делегаттар база катап чугаалап эгелээн. Чижээ, **А. А. Сергеев** сөс алгаш, чазактың саналдап киирген рынок экономиказынче шилчииринниң концепциязын ажылдап кылырынга партия киришпээн деп чугаалаан. Ол медеглелге харыы бээри-биле **М. С. Горбачевка** сөс берген. Экономиктиг үндезин реформаны, ооң эргежок чугулазын, концепцияны партия Төп Комитединиң июнь Пленумунга тодаргай чугаалажып көрген. Ынчангаш башкартынар экономикаже шилчииринниң концепциязын ажылдап кылырынга партия киришпээн дээр медеглел — херек кырында нүгүлдээшкин-дир. Бистиң сорулгавыс — чаа амыдыралдың хевирлерин дилеп тывары, бистиң ниитилеливисти чаагайжыдары, кижилерниң амыдыралын сонгаарладыышкын чокка экижидери-дир. (**Адыш часкаашкыны**).

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының тургузукчу съездизиниң декларациязының текизин бадылаашкыннарның хөй нуруузу-биле оон даразында хүлээп алган.

Эвилелдешкен республикаларның коммунистиг партияларынга РСФСР-ниң Компартиязының тургузукчу съездизиниң кыйгырыын тодаргай чугаалажып көрген сөөлүнде делегаттар база хүлээп алган. СЭКП-ниң XXVIII съездизи чурттуң коммунистерин, бистиң ниитилеливистиң депшилгелиг бүгү күштерин сырый каттыштырар кылдыр бүгү-ле чүүлдерни дем каттыштырган күжениишкиннер-биле кылырынче документ кыйгырып турар.

Чаа бадылаттынган хүн чурумунуң бирги айтырыын чугаалажып көөрүнче съезд шилчээн.

Бирги секретарының дугайында айтырыгның талазы-биле делегациялар төлээлекчилериниң дүүнгү чөвүлел хуралының саналдарын съездиниң хурал даргазы дыңнаткан. Чөвүлел хуралга даразында кандидатураларны чугаалажып көрген турган: В. В. Бакатин, Б. В. Гидаспов, И. Н. Дьяков, В. А. Купцов, Н. И. Мальков, Ю. А. Манаенков, А. Г. Мельников, И. К. Полозков, Ю. А. Прокофьев, Н. И. Рыжков, Е. С. Строев, О. С. Шенин.

Бо кандидатураларны чугаалажып эгелээр деп турда, чамдык эштер боттарының кандидатураларын дужурген.

СЭКП ТК-ның Ниитилел-политиктиг организациялар-биле ажыл талазы-биле килдизиниң эргелекчизи **В. А. Купцов**, СЭКП Кемерово обкомунуң бирги секретары **А. Г. Мельников**, СЭКП Красноярск крайкомунуң бирги секретары **С. С. Шенин**, СЭКП Краснодар крайкомунуң бирги секретары **И. К. Полозков** олар боттарының допчу намдарларын болгаш кылып чорудар ажылдарының программазын делегаттарга таныштырган.

Арткан кандидаттарга даразында хуралга сөс бээр болган.

(СЭТА).

РСФСР-НИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫН ТУРГУЗАР ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ ТУРГУЗУКЧУ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

1. РСФСР-ниң Коммунистиг партиязын тургузар.

2. РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы республиканың девискээринде турар партия организацияларын каттыштырган турарын, СЭКП-ниң чарылбас кезээ болурун, ооң программныг документилерин болгаш Уставын удуртулга болдурарын, оон-биле чаңгыс аай партия билеттиг болурун доктаадыр.

3. Тургузукчу съезд ТК-ның Бирги секретарын, Контроль комиссиязының даргазын, Төп Комитетти болгаш РСФСР-ниң Компартиязының Контроль комиссиязын соңгуур.

РСФСР-ниң ТК-зының Политбюрозун тургузары чугула деп санаар.

4. Ажыл-чорудулганың тодаргай программазын ажылдап кылбышаан, тургузукчу съездиниң ийиги үе-чадазын эрттирериниң хүн айтырыын болгаш хуусаазын белеткээрин РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының соңгуткан составынга дагзыр.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының тургузукчу съездизиниң Декларациязы

РСФСР-ниң Компартиязының тургузукчу съездизиниң делегаттары, бистер, республиканың коммунистериниң хөй нуруузунуң тура-соруун илергейлеп, чурттуң болгаш партияның салым-чолу дээш, Россияның келир үези дээш бедик харысалганы медереп билбишаан, Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Коммунистиг партиязы чаңгыс аай болгаш чаартынган СЭКП-ниң составынга тургустунганын чарлап тур бис.

Бистиң шиитпиривис даразында чүүлдер-биле:

— Эвилелдиң чаа керээзинге үндезилээш, ССРЭ-ниң составынга РСФСР-ниң езулуг күрүне, политиктиг болгаш экономиктиг суверенитединиң тургустунганы-биле;

— РСФСР-ниң девискээринде чурттап турар улустарының национал-политиктиг бот-медерелиниң өскени-биле;

— социал-политиктиг өскерилгелериниң күштелип калбарганы болгаш ханылааны база хөй партиялыг чоруктуң республикада херек кырында бар болу бергени-биле;

— ниитилелди сырый каттыштырарының, республика экономиказында, угаан-бодал амыдыралында, экологияда кризистиг байдалды ажып эртериниң, башкартынар рынок экономиказынче шилчииринниң таарымчалыг аргазын ажылдап кылырының эргежок чугулазы-биле;

— угаан-бодал болгаш мөзү-шынарның чаа хевирин партияга бээрининң, СЭКП-ниң демократтыг чаарттынышкынынга үндезилээш, оон чаңгыс эвин быжыглаарының, партийжи массаларның эрге-чагыргазын бадыткаарының негелдези-биле эргежок чугула болган.

СЭКП-ге онзагай рольду Россияның коммунистериниң негевейн турарын съезд быжыы-биле болгаш харысалгалыг езу-биле медеглеп тур. Чаңгыс аай программалыг болгаш уставтыг документилерге үндезилээш, СЭКП-ниң составынга РСФСР-ниң Компартиязын тургустувус.

Эвилелдешкен бүгү республикаларның компартияларының бүрүн деӊ эргелериниң принцивин съезд бадыткап, РСФСР-ниң Компартиязын деӊ эргелиглерниң аразында деӊ эргелиг кылдыр санап турар.

Маркстың, Энгельстиң, Ленинниң үе-биле хынаттынган идеялары, делегейниң ниитилел-политиктиг бодалының болгаш культуразының угаан-бодал байлаа, чедиишкиннери партияның идей-теоретиктиг баазазы болуп турар.

Экономика талазы-биле ажыктыг, социал талазы-биле чөптүг, угаан-бодал талазы-биле чаартынган демократтыг тургузугну догуннадыры дээш туржуп турар ажылчын аңгының, тараачыннарның, интеллигенцияның, ниитилелдиң бүгү бөлүктериниң эрге-ажыктарын РСФСР-ниң Компартиязы илергейлеп турар.

Социалистиг шилип алышкынга, коммунистиг перспективага ол шынчы болгаш интернационализмниң принцивинге үндезилээш, бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырар.

Ниити-национал чөпшээрежилгениң болгаш хамааты тайбыңының, республикада тургузукчу күштерниң ниитилелдиң эрге-ажыктарынга дүүштүр каттыштырарының идеязын РСФСР-ниң Компартиязы камгалап турар.

Россия Федерациязының улустарының эрге-ажыктарынга дүүштүр депшилгелиг бүгү хөй-ниити шимчээшкиннери-биле кады ажылдажырынга республиканың Компартиязын ажык кылдыр санап турар бис.

Бистиң республиканың Компартиязы РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң конституцияларынга база хоойлуларынга дүүштүр чурттаар болгаш ажылдаар дээрзин медеглеп тур бис. Практиктиг ажыл-чорудулга-биле чоннуң идегелин чедип ап, бодунуң политиказын күрүне эрге-чагыргазының органнарында болгаш хөй-ниити организацияларында ажылдап турар коммунистерни дамчыштыр ол чорутпушаан, политиктиг удуртукчу болур эрге дээш туржур, демократтыг соңгулдаларның үезинде оларга төлээлекчилерлиг болур дээш демисежир.

РСФСР-ниң Компартиязы СЭКП-ниң программныг документилеринге дүүштүр ажылдавышаан, бистиң чуртувуска буянныг, демократтыг социализмни, эрге-хоойлулуг күрүнени, хөй адырларлыг экономиканы тургузары дээш, Россияның болгаш ССР Эвилелиниң бүгү улустарының культуразының чечектелиишкини дээш чайгылыш чокка демисежир.

Бистиң республиканың партия организациязы берге үеде тургустунуп турар. Шыңгыы шылгалдалар оону манап турар. Ынчалзажок РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы болза, Россияның катап тургустунарының, ооң улустарының амыдыралының бедик деңнелин чедип алырының, демократияны, кижилерниң социал камгалалын болгаш айыыл чок чоруун хандырарының политиктиг күчүлүг фактору болур дээрзинге бүзүрээр бис.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының перспективазы болгаш келир үези — ажылчы чоннуң массалары-биле бузулбас чаңгыс эпте, коммунистерниң сырый каттыжыышкынында база демократтыг чаңгыс эвинде.

Ч. Ч. Иргитти, Л. О. Хойлаканы Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаннаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Архив херээниң системазында хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап келгени дээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле **шаннаары болза:**

Иргит Чечекмаа Чамзыевна — Мөңгүн-Тайга районнуң күрүне архивиниң эргелекчизи.

Хойлака Любовь Ооржаковна—Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Архив эргелелиниң улуг инспектору.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың июнь 15.

Тываның Күрүне архиви 60 харлаар

ТУРАСКААЛДЫГ ШЫГЖАМЫР

Чамдык кижилер документилерге дыка кам чок. Хүнү эртерге-ле, ону узуткап каап-тар азы октаптар. Ону ынчап болбас. Бистиң хүн бүрүдеги амыдыралывысты бадыткап, демдеглеп, көргүзүп каан бижимелдеривис хөй чылдар эртерге, кайгамчык эртине, эртемге ажык-дузалыг тураскаал болу бээр. Ынчангаш архив документилери кижи төрелгетенниң билиглериниң болгаш дуржулгаларының мөөңнеттинген эртинези болур. Ындыг шыгжамырның бирээзи — Тываның күрүне архиви.

Мында сөөлгү 300 ажыг чылдарда тыва черге болуп турган болуушкуннарны көргүскен документилер, бижимелдер аңгы-аңгы дылдарда чыдар. Бодунуң үезинде Тывага чурттап-амыдырап чораан бистиң бурунгуларывыс берге оруктарны эртип, каржы-дошкун дорамчылалга таваржып, амыдыраарының оруун дилеп чорааннар. Ол үедеги хааннарның, нояннарның база албатыларның арттырып каан бижимел документилери чок турган болза, чүнү барымдаалап төөгүвүс сүрер бис?

Совет эрге-чагырганы тургуза чоруй-ла, В. И. Ленин кол кичээнгейни архив херээнче салганы таварылга эвес. 1918 чылдың июнь 1-де В. И. Лениниң эгелээшкини-биле РСФСР-ниң архив херээн эде организастаар болгаш төпчүдер дугайында декрет үнген.

Тыва Арат Республиканың тургустунганының соонда, баштайгы бергелер, үжүк-бижик, национал кадрлар чок турза-даа, республикага архив херээн организастаарынче кичээнгейни салган. Ынчалза-даа эрге үелерде феодалдарның болгаш ламаларның документилерни узуткап, эрге-чагырга үезинде херек эмгелелин тоомчага албас турганы тураскаалдыг шыгжамырны организастаарынга бергелерни таварыштырган. Чаа үндезин бижик тургустунары-биле чергелештир архив херээниң эгези салдынган, ону чурумчудар аргаларны берген. Ынчалза-даа архив херээнче кичээнгейниң кошкаандан чугула ажылдарны четче боттандырып шыдавайн турган.

Чүгле 1943 чылдың мартта Тываның күрүне архиви эртем-төөгү архиви деп эде адаттынган. Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составынга киргениниң соонда, Тыва облкүүскомунуң чанынга архив килдизин тургузуп, күрүне архивин организастаар тодаргай ажылдарны кылып эгелээн. 1949 чылда районнар арасынга күрүне архивтери база тургустунгулаан. Архив ажылы оон бээр-ле шапкын хөгжүллени, шыңгыы базымнарны эгелээн.

Амгы үеде Тываның күрүне архивинде 1756 чылдан 1930 чылга чедир моол дылга бижээн херектер кадагалаттынып чыдар. Олар төөгү, эртем-шинчилел ажылдарынга аажок ужур-дузалыг. Ол херектерни орус болгаш тыва дылдарга очулдурар ажылга боттарының үлүг-хуузун бистиң эртемденнеривис Каадыр-оол Бичелдей база хоочуннардан Кыргыс Аракчаа, Алексей Байыр, Седип-оол Танов кииргеннер. А Тыва Арат Республика үезиниң документилери латин үжүк-биле бижиттинген боop турар. Оларны эртем-шинчилел ажылдарынга ажыглаарын дыка оожум чорудуп турар бис. Ам каш чылдар эртер болза, төөгүге ужур-дузалыг херектер, шынап-ла, өлүг шыгжамыр боп чыдып каап болур.

Архив дээрге кижи төрелгетенниң элеп читпес тураскаалы деп чүвени ам кижи бүрүзү угаап билип турар апарган.

Тыва АССР-ниң Күрүне архивиниң коллективи, улус ажыл-агыйының өске-даа адырлары-биле бир дөмей, мурнунда салдынган сорулгалыг, хүлээлгелиг ажылдап турар. Оларның арасында хөй чылдар иштинде үре-түңнелдиг ажылдап келген хоочуннар-даа, чаа ажылдап чоруур аныяктар-даа бар. Москваның «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг архив-төөгү институдунуң доозукчузу Л. О. Хойлака архивтиң техниктиг ажылдакчызындан эгелеп ажылдааш, амгы үеде архив эргелелиниң улуг инспектору боп ажылдап турар. Астраханьның С. М. Киров аттыг башкы институдунуң доозукчузу Т. А. Бондаренко, башкылар Л. А. Чечекбаа, И. И. Пархоменко болгаш оон-даа өске мергежилдиг кижилери архив херээнге боттарының үлүг-хуузун киирип чоруурлар. Күрүне архивинде микрофильм база фото-чурук кылыр лаборатория ажылдап турар. Бо ажылга И. Б. Баян, К. Х. Очур олар мергежээн. Оларның кылып турар ажылы келир үениң салгалынга, оларның төөгүнү номчуп, билип шинчилээринге кончуг ажыктыг болуп турар.

Чуртувуста болуп турар төөгүге хамаарышкан өскерлиишкиннер, эде тургустунуушкун архив херээн база таварып келген. ССРЭ-ниң архивтери ам эжиктерин ажыткан болгай. Ол ышкаш база республиканың төп архивин ажыдар үези келген, чажыт документилер-биле ажылкидин түлүк чорып турар. Тыва Арат Республиканың документилери колдуунда хостуг ажыглалга кирген.

Архивче кандыг айтырыглыг кижилер келбес дээрил. Шуптузунга тодаргай, шын, архив документилеринге үндезилээн шынзылгаларны берип турар бис. Ылангыя репрессия үезиниң ужур-дүрүм чок аажылалдарынга ал-боттары, ада-иелери, чоок кижилери таваржып чорааннарга улуг дузаны чедирип турар бис. Анаа номчулга өрээлинге келген шинчилекчилерге, албан черлериниң, организацияларның ажылдакчыларынга хуула айтырыгларга билдингир консультация-сүмени архивтиң ажылдакчылары берип турар.

Сөөлгү чылдарда номчулга өрээлинге Польшадан, Канададан, Моолдан эртемденнер кээп ажылдааш бардылар. Даштыкыдан келген аңгы-аңгы чагааларга харыыларны дүргени-биле чорудуп турар бис.

Бөгүн күрүне архиви 60 харлап турар. Бо үеде сеткил-сагышка таарышпас бодалдар барын чажырар аргам чогул-дур. Күрүне аппарадының шалыңын өстүрер дугайында доктаалды хүлээп алган соонда, архив системазынга социал чөптүг эвес чорук көстүп келген. Командылап-дужаар эрге-чагырга үезинде, архивтерни чагырар килдистер, эргелелдер тургустунгулаан турган. Ынчангаш бүдүн чуртта күрүне архивтериниң ажылдакчыларының шалыңын өстүрериниң дугайында айтырыгны көдүрүп турарынга Тыва АССР-ниң төп күрүне архивиниң ажылдакчылары бүрүнү-биле каттыжып, оларны деткип турар бис. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели ССРЭ-ниң Кол архивинден 1990 чылдың январь 1-ден эгелеп күрүне архивиниң ажылдакчыларының шалыңын 40 хуу өстүрүп бээрин дилээн турда, ону тоомчага албайн, чүгле апрель 1-ден эгелеп, хөй катап негелде тургускан соонда, өстүрген.

Билимаа ШИРИН-ООЛ.
Тыва АССР-ниң Күрүнениң төп архивиниң директору.

ЧУРУКТАРДА: Тыва АССР-ниң Күрүне архивиниң информация болгаш эртем-билиг парлалга бөлүүнүң удуртукчузу Татьяна Алексеевна Бондаренко биле Күрархивтиң документилерин камгалап-кадагалаар болгаш учёт бөлүүнде фондулар сайгарыкчызы Наталья Баадыровна Удумбара; микрофильм кылыр лабораторияның эргелекчизи Ирина Бежиновна Баян техниктиг дерилгелер талазы-биле бергедээшкиннер турза-даа, хүлээлгезин эки күүседип турар.

Көдээ Советтиң кичээнгейинге

ЧЫРАА-БАЖЫНДАН ИЙИ ЧАГАА

Силерден дилээнимниң ужуруң тайылбырлап көрейн. Чыраа-Бажы көдээ Советиниң девискээринде чурттап турар күш-ажылдың хоочуннары пенсионерлер күүскомга дилег киргеш, чөпшээрелди алгаш, ажыглалга кирбейн чыткан черни хууда малынга сиген кезип алыр чер кылдыр кажаалап алган турган. Ам айтырыгны өскээр көрүп, ол кажааларны бузар дей берген. Ындыг шиитпирни суурда деткип турарлар база бар.

Малывысты өстүргеш, оон артыкшылдыг продукцияны эъттиң, хой, өшкүнүң дүгүн совхозувуска садып-ла турар болгай бис. Оон аңгыда, үнген сигенни камгалаары-биле кажааны июнь 1-ден эгелеп хаггаш, сигенни ажаап алган соонда, ону ажык тургузар улус бис. Кижи бодап көөрге, мал одарынга ол шаптыктавайн турар. Ону кыла бергенивистиң ужуруң тайылбырлаар чүве болза, мындыг: назы-хар улгаткан, кадык база баксыраан, күш-шыдалывыстың чедишпес апарганы-биле, сигенни оон ажаап ап турганывыс ол. Көдээ Советтиң амгы шиитпири биске сагышсыралды, муңгаралды болдурду, ынчангаш мону бижиир ужурга таварыштывыс. Хууда малга сиген кезип алыр чер айтырыы нарын боoп турары ол-дур, та канчаар улус бис ам. Арганып чорааныывыс күш-ажылывыс биске ам ажыктыг кылдыр шиитпирлеттинмес бе? Бо талазы-биле билир харысалгалыг черлерниң харыызын дыңназа.

Василий САНЧЫ.

* * *

Совхозтуң-даа, кижилерниң-даа ажыглалынга турбаан черни арыглааш, кажаалап алгаш, хууда малывыска оон сиген белеткеп ап турдувус. Ол талазы-биле күүскомнуң шиитпири турган. Чамдык чурттакчыларның ыйлдыышкыны, депутаттарның саналы-биле, ол кажаавысты ам бузар деп турар, көдээ Совет ындыг шиитпир үндүрген. Чер четпес болгаш оон ажыын көрүп турар апарган улус бис. Айтырыг ам шак мынчаар тургустунуп келирге, хомуданчыг-дыр. Ажыглап турганывыс ол черни алгаш баар болза, малга чем белеткеп алыры берге деп келир-дир.

Хуралдааш, санал-оналга даянып, ынчаар шиитпирлээн, ол ындыг-ла харын, ынчалза-жок дилээвисти өөренип көргеш, ону өскээр көрүп болбас бе?

Кертиней МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

РЕДАКЦИЯДАН: Хоочуннарның дүвүрелинге каттышпас арга чок. Тус черниң бодунга шиитпирлеп ап болур айтырыг-дыр, ынчангаш үстүнде ийи чагааны көдээ Советтиң, оон депутаттарының кичээнгейинге парладывыс. Чүге дизе чоннуң хуралынга ол айтырыгның чүге тургустунуп келгени оларга билдингир болгай.

Маадыр иелер-биле ужуражылга

АВАЛАРНЫ АЛДАРЖЫДААЛ

Кызыл-Мажалыктың Культура ордузунга районда Маадыр иелер-биле ужуражылга болган. СЭКП райкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи С. И. Оюн кыска илеткелди кылган. Чуртталганың каастакчызы херээжен кижи дугайын ыры, шүлүкке кезээде алдаржыдып келген. Ажыл-ишчи, сагыш човангыр, эриг баарлыг аваларның ачы-буяны-биле доругуп, өзүп, эртем-билигни чедип ап, аас-кежиктиг чурттап чоруур бис. Херээженнер амгы үеде чуртта болуп турар социал-экономиктиг чаартылгаларга, эде тургустунуушкунга төлептиг үлүг-хуузун киирип турар.

Бистиң районда херээженнер бүдүрүлгениң янзы-бүрү ажылдарында хаара туттунган. Улус өөредилгезинде 935, көдээ ажыл-агыйда 717 малчыннар, муң ажыг саанчылар, амыдырал хандырылга, садыг четкилеринде 744 херээжен ажылдап турар. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, башкы С. С. Тамдын-оол, «Шекпээр» совхозта ажылчын, Маадыр-ие И. С. Саая, Ыйгылак сүт-бараан фермазында саанчы О. Л. Саая, «Барлык» совхозтуң малчыны С. Д. Содунам, Кызыл-Мажалык № 2 школазының директору В. К. Монгуш болгаш өскелерге-даа чаңгыс чер-чурттуглары чоргаарланыр. Районда сезен чеди Маадыр-ие бар. Оларның ажыл-агый, амыдырал байдалының дугайында ханы чугаа ужуражылга үезинде болган.

Кызыл-Мажалыктан Маадыр-ие А. Х. Кара-Сал:

— Маадыр иелерниң ужуражылгазын эрттирип турары кончуг шын-дыр. Ие-чаштың кадыкшылын камгалаарынче, өг-бүле, ажы-төл кижизидилгезинче сагыш салыры чугула. Ажылчын болгаш хөй уругларлыг иелерге чиңгелделер бар-даа болза, ону удуртукчулар амыдыралга боттандырбайн турар. Херээженнер хол-биле аар ажылды кылып, дүнеки ээлчеглерде ажылдап турар хевээр. Аарыг-аржык, инвалид, пенсионер херээженнерже кичээнгей кошкак. Бистиң садыгларывыска кире бээрге, уругларга таарыжыр эптиг идик-хеп, аъш-чем аймаа чок. Ынчангаш оола Маадыр-иелерге тускай, чаңгыс-даа болза, садыгдан ажыдып көрзе кандыгыл? — деп, бодунуң саналынга чугаалаан.

Херээженнер шимчээшкининиң хоочуну С. С. Тамдын-оол:

— Ие-чаштың камгалалы дээш чиңгелделер бар. Бистиң «Тыва даг-дүгү» комбинатта херээжен кижи бичии уруун үш харлыынга чедир ажаап, хайгаарап орар аргалыг болган. Ол үениң иштинде аңаа ай санында 100 рубльди төлеп берип турар. Сөөлгү үеде назы четпестер, элээдилер, аныяктар арасында хөй-нииттиниң корум-чурумун үрээр, кем-херек үүлгедир чоруктар өскен. Оларның талазындан хүндүлээчел эвес, кээргел чок чоруктар илерэп турар. Ажы-төлүвүстү күш-ажылга өөретпес, оларның өөредилге, кижизидилгезинче сагыш салбас, доктаамал хайгааравас чоруувус мындыг чүүлдерге чедирип турар. Мону соксадып, шыңгыы демиселди чорудаалыңар.

Аянгаты ортумак школазының башкызы К. О. Саая:

— Бо ужуражылгага ие-херээжен дугайында дыка-ла хөй чылыг-чымчак сөстерни дыңнадывыс. Өөрүнчүг-дүр. Ынчалза-даа хөй уруглардыг иелерге чиңгелделерни долу ажыглавайн турар бис. Уругларга идик-хеп аймаа садыгга ховар келир. Маадыр иелерниң чурттап олурар бажыңнары эрги, тар. Безин чадаарда чунар саваң айтырыы бергедээн. Хөй уругларлыг иеге айда чаңгыс саваң берип каарга, чүге чедер боор. Иелерниң кадыкшылын болап, дыштанылга черлеринче путёвкаларны бээри чугула — деп саналдаан.

Биче-Тейиниң херээженнер чөвүлелиниң даргазы В. С. Монгуш:

— Сөөлгү үеде суурларда тускай шалыңныг херээженнер чөвүлелдерин тургусканы эки-дир. Улам кызымаккай ажылдаар апаар. Маадыр иелерни автостанцияларга, чунар-бажыңнарга, садыгларга оочур чок эрттирер талазы-биле чарлал-бижикти азып, көскү агитацияны экижидери чугула. Чоннуң чаагай чаңчылдарының, ёзулалдарының мөзү-шынар кижизидилгезинге ролю улуг. Кызыл хоорайга хүрээни тударынга үлүг-хуувусту киирип, ооң агар санынче акша-төгериктен шилчидип, ол талазы-биле ажылды организастаары чугула — деп, ол санал киирген.

Районнуң өкпе аарыгларынга удур диспансериниң эмчизи Т. С. Куулар бодунуң саналынга:

— Өг-бүлениң культуразын бедидип, ону сагыыры чугула. Кадык ада-иеден кадык уруглар төрүттүнер. Херээжен кижиге хөй аборт кылдыраары, назы четпээн уругларның электен саатганы бээр чоруу сөөлүнде оларның кадыкшылынга хоралыг. Ынчангаш херээжен кижиниң кадыын камгалап, бот-боттарын деткижип, сагыш салыры чугула — деп чугаалаан.

Уруглар эмчизи С. О. Куулар:

— Совхозтар төптеринге бичии уругларга сүт кухнязын тургузар талазы-биле айтырыг ам-даа шиитпирлеттинмээн. Ону херээженнер чөвүлелдери бот-идепкейин көргүзүп тургаш, чедип алыр ужурлуг. Дузалал ажыл-агыйны хөгжүдүп, ногаалар тарып, мал-маган өстүрүп, ажы-төлдү күш-ажылга кижизидер херек — деп саналдаан.

Районнуң бойдус камгалал комитединиң инспектору И. Ш. Очур:

— Бисте Маадыр иелер эргезин кайда-даа ажыглавайн турар. Оларга тускай негелделерни тургузары чугула. Маадыр иелерниң Хүндүлел самбыразын кылып, чараштаныр, каастаныр тускай өрээлдерни ажыдар херек. Ажы-төлдү бойдуска ынак, ону хүндүлээр, камнаар кылдыр өөредир, суурларның арыг-шевериинче кичээнгей салыры чугула — деп, ол шын айтырыг тургускан.

Маадыр иелер-биле ужуражылгага СЭКП райкомунуң секретары С. К. Күжүгет киржип, чүве чугаалаан. Ужуражылганың киржикчилери Маадыр иелерниң мурнундан районнуң херээженнеринге кыйгырыгны хүлээп алган.

Динзеңмаа СААЯ.

ӨӨРЕДИЛГЕ ДООЗУЛГАНДА

Чартык өскүстерни санаваска, районда 66 өскүс уруглар бар. Оларның алдызы школа назыны четпээннер. 60 өскүс өөреникчилерниң 25-и интернатка долу хандырылгага турганнар. 11 өөреникчи школаны доозуп турарлар.

СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1987 чылда «Өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның кижизидилгезин, өөредилгезин болгаш материалдыг хандырылгазын экижидер дугайында» доктаалын күүседир талазы-биле ажылдарны кылып чорудуп турар.

Он бир доозукчу өскүстерниң үжү шериг албаны эрттирип чорупканнар. Оларга кижи бүрүзүнге-ле 1240 рубль, азы ниити түңү 3720 рубльдиң дузазын чедирген. Арткан сес доозукчу өскүстерге кижи бүрүзүнге-ле 250 рубль азы 2000 рубль түңнүг идик-хеп болгаш акша дузазын чедирген.

Өскүс оңгу классчылар, Алдан-Маадыр ортумак школазындан Мара Ооржакка, Ийме ортумак школазындан Эдуард Монгушка Венгрия Республикаже баар 956 рубльдиң путёвкаларын халаска берген.

Районнуң «Дамырак» лагеринге 6 өөреникчи, 9 өөреникчи малчын төрелдеринге ажылга дузалажып чайлаарлар. Республиканың «Байлак» лагеринге үш, «Белокуриха» курортка үш өөреникчи барып дыштаныырлар.

Районнуң улус өөредилге килдизи В. И. Ленин аттыг уруглар фондузунуң агар санынче 1040 рубльди шилчиткен. Район школаларында чартык өскүс болгаш хандырылгазы кошкак өг-бүлелерниң уругларынга чыл санында-ла 8-9 муң рубльдиң идик-хеп дузаламчызын берип турар.

Чаң-оол ОНДАР.
Сүт-Хөл райкүүскомнуң улус өөредилге килдизиниң методизи.

«ПЕРСПЕКТИВА» МАНАП ТУР

Бир эвес силер даштыкы ажылдакчылар-биле бир бүдүрүлгени кады тургузарын болгаш даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы эгелээр деп шиитпирлеп алган болзуңарза, ынчан силер, адак-ла дээрге, маркетингтиң чажыттарын өөренип алган, силерге көңгүс чаа валюта-саң-хөө болгаш үндүр, киир садыглажырының байдалдарын билип алган турар ужурлуг силер. Даштыкы садыг кереэзи — уран чүүл-дүр! Ону сактып алыңар, ынчангаш боттарыңарның аңаа киржир күзелиңер ышкынмаңар: Ленинградта ажыл-херекчи кады ажылдажылганың «Перспектива» дээр төвү июль 16-дан эгелеп тускай курстарны организастаар деп турар. Ол курстарже директорларны болгаш кол специалистерни, юридиктиг, саң-хөө, экономиктиг болгаш саарылгалыг албаннарның удуртукчуларын база ол ышкаш ажыл-херекчи, күрүне, холбаалыг, биче арендалыг бүдүрүлгелерден болгаш хөй-нииити организацияларындан ажыл-херекчи, арга-хоргалыг кижилерни чалап турар.

Перспективтиг специалистерниң даштыкы кады ажылдажыкчылар-биле кады тургузуп турар информация банкызынга өөредилге үезинде чедиишкиннер чедип алган таварылгада, курстар доозукчузунуң адын киир бижиир. Бодунуң ажылдакчыларын ол курстарже чоруткан бүдүрүлгелер болгаш организациялар ажыл-херекчи кады ажылдажылганың «Перспектива» дээр саарылгалыг банк төвүнүң садып алыкчылары болу бээр.

Курстарның дыңнакчылары психологтан консультацияны болгаш профессионал өзүлдезиниң хөгжүлдезинге хамаарыштыр бодунуң аргаларының үнелелин ап болур, менеджерлер-биле чугаа кылырының социал-психологтуг негелдезин эртерлер. Олар дүрген номчуурунуң техниказын өөренип алыр болгаш шалыпкын арга-биле даштыкы дылды шиңгээдип аптар. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгага чедиишкиннерни чедип алган бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның кол специалистери-биле база даштыкы фирмаларның төлээлекчилери-биле ужуражыр болгаш оларның-биле харылзаа тудар арга тургустуна бээр. Дыңнакчылар курстарның программазының талазы-биле бүгү-ле айтырыг-информация документилерин болгаш методиктиг сүмелерни база дедир чанарының билеттерин алырлар.

Бүгү-ле таарымчалыг чүүлдерлиг аалчылар бажыңнарынга чурттаарын, рестораннарга чемненирин, Ленинградтың театрларынга болгаш музейлеринге баарын, хоорайга экскурсия кылырын база күш-культура-кадыкшылга комплекстеринге дыштанырын баш удур магадылап тур.

Чылдың бо кайгамчык эки үезинде Невада чараш хоорайга ийи неделя дургузунда турарының болгаш «Перспективаның» курстарынга өөредириниң өртээ — 2350 рубль.

Силерниң саналдарыңарны болгаш чагыгларыңарны мындыг адрес манап тур: 195197, Ленинград, абонент хааржаа 149. 17001609020 дугаар агар сан. Ленинград хоорайның Октябрь районунуң Чуртталга-социал банкызы. МФО 171070. Телефоннар: 249-66-02, 540-00-63, 554-02-48.

Всеволод ФИЛИППОВ,
Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң секретары

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ӨГ-БҮЛЕ

Улус депутаттарының Сочи хоорккүүскому интернационалчы өг-бүле Клара биле Валентин Дончи-оолдарның мөңгүн кудазын таварыштыр байыр чедирип, тускай бижикти тывыскан. Оларның оглу Станислав ада-иезиниң мергежилин салгап алган цирк артизи. Ол ам Болгарияның найысылалы София хоорайның циркинде болуунуң өөнүн иштинде болгар сөөк Нина-биле аңгы номерлиг ажылдап турар. Уруу Ноэлла база цирк училищезинче кирер деп турар.

Артистерниң юбилейи Сочи хоорайга болуп турган Олег Соколдуң удурткан делегей программалыг цирк көргүзүү-биле хапсырлажы берген. Ийи муң ажыг көрүкчүлер румын, болгар, моол, польша, совет артистерниң кайгамчыктыг оюну-биле кады Клара биле Валентин Дончи-оолдарның «Саян дагларының тоолчургу чугаазы» деп номерни улуг сонуургал-биле көрген. Үстүнде адааныывыс чурттарның билдингир цирк артистери коллегаларындан аңгыда, он-он байыр чедиришкинниң телеграммалары Күрциркке, Совет Эвилелиниң янзы-бүрү булуңнарындан келген.

Тываның чогаалчы херээженнериниң хүрээлениниң ассоциациязы артист өг-бүлеге тураскааткан шүлүктерин база чоруткан. Даш чонукчузу Елизавета Байынды Клара Дончи-оолду таңцылап турар кылдыр чонар-даштан чазааш белекке берген.

(Бистиң корр.).

Өрттен артпас

БОЛБАЙН БАРЫП БОЛУР ТУРГАН

Черни болбаазырадырының бетинде, саванны, эрткен чылгы сигенни өрттедир чорук республикада болуп турар арга-арыг өрттериниң кол чылдагааннарының бирээзи.

Шыктарда, аяннарда сигенни, арга чоогунуң хову-шөлдеринде саванны өрттедирин каш чыл бурунгаар хораан турган. Ынчалза-даа сөөлгү үениң болуушкуннары, ылаңгыя бо чылгы байдал, ук доктаалдың амыдырал кырында күүсеттинмейн турарын көргүскен.

Арга-арыг камгалалы доктаалдың боттанмышкының хандырып шыдавайн турар, чүге дизе, көдээ ажыл-агыйның ажыглал чериниң кызыгаары он муң ажыг километр черже шөйлүп чоруй барган. Бир арга даамалынга-ла 42 муң гектар ажыглал чери хамааржып турар. Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарда байдал дүвүренчиг болуп артпышаан.

«Ак-Тал» совхозтуң Хөлчүк деп черинге, мал комплекизиниң чанынга бо чылдың апрель 17-де өрт болган. Өрттү өжүрери-биле техниканы болгаш кижилерни үндүрүп бээриниң дугайында арга даамалы Н. М. Долаанның негелдезин «Ак-Тал» совхозтуң директору Н. Д. Балчий-оол тооп көрүп, хандырган чүве болза, ажык черге болган өрттү арга-арыгже дамчытпайн өжүрүп болурунуң аргазы турган.

Бо-ла районнуң Оргу деп черинде малчын Х. К. Хууракты кыштаанының чанында 8 гектар чер хуюкталдыр өрттейген. Өрттү болдурбазының дүрүмнериниң талазы-биле инструктажты малчын чүгле апрель 27-де, өрт болуп каапканындан бээр 9 хонганда эрткен.

«Ак-Тал» совхозка хамаарыштыр үндүрген № 36 (совхозтуң девискээринге өрттү болдурбазының дүрүмнерин сагыырының дугайында) дужаал ёзу барымдаалаан, эренгей ужур-утказыг. Салбыр, малчын бригадалар бүрүзүнге ол ышкаш ниитизи-биле совхозка өрттү болдурбазының тодаргай хемчеглерин күүседир болгаш контрольга алыр харысалгалыг кижилер томуйлаттынмаан, бо талазы-биле кандыг-даа ажылдар чорутунмаан. Дужаал саазын кырында болуп артып калган.

«Улуг-Хая» совхозтуң кол зоотехниги Н. И. Дартай-оол болгаш оон-даа өске специалистер малчыннарның болгаш мал ажаакчыларының ортузунга тайылбыр ажылын чорутпааның түңнелинде, мал ажылдыглар сиген өрттеткеш, өрт болдурган. Улуг девискээрниң арга-арыы когараан.

«Күш-ажылдың хостуу» совхозка бичии уруглар от-биле ойнап тургаш, малчын М. Т. Маскырның өөн, оон чоогунда арга-арыгның кезек участогун өрттеткен.

Апрель эгезинде Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозунуң девискээринге өрт болган. Ол хөй хүн үргүлчүлээн болгаш аажок улуг девискээрниң от-сигенин, мыя-дажын хуюктаан. Элээн каш мал фермалары, хой кажаалары таварылга болуп бүдүн арткан.

1988 чылда Бии-Хем районнуң «Кызыл тараачын» совхозка база-ла эрги сиген, саваң өрттедип турда, бир кодан хой өрттенип өлген, совхоз улуг когаралга таварышкан. Шак мындыг чижектерни моон-даа уламчылап болур.

Арга-арыг өрттеринге, сиген-саван өрттеткенинге буруулуг харысалгалыг ажылдакчылар, специалистер өрттү болдурбазының дүрүмнерин хажытканы дээш материалдыг харысалгага онаажыр.

Хемчеглер алдынып, күрүнениң арга-арыг камгалалы база авиа-салбырларның ажылдакчылары дүрген болгаш дээштиг хөделип-даа турза, арга-арыг өрттери болбушаан. Кызыл районнуң Терлиг-Хая суурдан 10 хире километр черде, Арыг-Бажы суурда, Элегес хемниң бажында, Чөөн-Хемчик районнуң Хөндергей хемин дургаар, Шанчы суурнуң девискээринде, Сүт-Хөл хөлдүң чоогунда болгаш республиканың өске-даа районнарында өрттер болбушаан.

Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарының өрт болдурбас талазы-биле онза комиссияларның даргалары (Н. П. Букша, С. К. Долгар) сиген, саванны өрттедирин болдурбазының база арга-арыг өрттерин өжүрериниң талазы-биле дээштиг хемчеглерни албайн келген.

Арга-арыгны камгалаары, бойдустуң байлактарын камгалаары, өрттерни болгаш ажыл-агыйжы эвес, айыылдыг хөделиишкиннерни болдурбазы — кижи бүрүзүнүң хүлээлгези.

Юрий СОЛОМОНОВ.
Тываның девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының кол инженери:

Виктор ЛЕБЕДЕВ.
Күрүнениң арга-арыг хайгааралының килдис начальниги.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

БЫЖЫГ КОРУМ-ЧУРУМ ДЭЭШ

Июнь 18-те Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. «Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң байдалының дугайында» айтырыгны анаа чугаалашкан.

Бо чылын республикада кем-херек үүлгедир чоруктарның саны эрткен чылдыынга бодаарга, каш катап өскен. Чаңгыс июнь айның бо хүннеринге чедир 107 кем-херек үүлгедиишкиннери болган. Ону эрткен чылдың ол үезиниң дениели-биле алырга, 17,2 хуу өскен болуп турар.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдезинге хоорайда болгаш районнарда социал дең эвес чорук аажок улуг салдарлыг боор турарын анаа айыткан. Хоорай биле кодээниң арасында тургустунуп келген эптеш чок чөрүлдээлер база-ла корум-чурум үрээшкиннериниң өртүн улам хөрлээледип, чүшкүрүп турар. Шак мындыг дүвүренчиг байдалдарда чер-черлерде партия, совет, эрге-хоойлу органнары, күш-ажылчы коллективтер амыдыралдың шак мындыг хөлегеленчек талаларын ханызы-биле анализтеп көрбейн, ындыг илерээшкиннерге удур демиселди багай чорудуп турган. Оон бир херечизи Таңды болгаш Каа-Хем районнарның чамдык суурларынга болган массалыг корум-чурум үрээшкиннери болур деп, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **Д. С. Монгуш** чугаалаан.

Июнь 4-түң хүнүнде Кызыл хоорайның күш-ажылчы коллективтериниң төлээлери боттарының каттышкан хуралынга Кызылда болгаш республикада тургустунуп келген оперативтиг байдалды бүгү талалыг сайгарып көргеш, 10 кезектен тургустунган резолюцияны республиканың Министрлер Чөвүлелинге дамчыткан. Ында олар 1 ай хуусаның дургузунда хоорайга болгаш районнарга шиитпирлиг-биле корум-чурумну тудуп, кем-херек үүлгедиишкиннеринге хамаарыштыр хоойлунуң күжүн долузу-биле онаап, ындыгларның таваңгайының адаанда чер өрттенип турар байдалды тургузарын негээн.

Резолюцияны киирген иштен бээр чартык ай чеде берген. Ол үениң дургузунда кандыг-кандыг хемчеглер алдынганыл дээрзин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** иштики херектер министри **В. Б. Кара-Саллан**, улус өөредилге министри **Н. С. Конгардан**, Кызыл хоорайның күүскомунуң даргазы **В. Х. Кара-оолдан** айтырып, оларның кыска тайылбырларын дыңнаан. Хуралга киришкеннер үстүнде ады кирген эштерден айтырыгларны салып, кылдынып турар ажыл-херектерге хамаарыштыр санал-оналдарын киирген.

Дүвүренчиг байдалдың тургустунуп келгени-биле холбаштыр, үндезин-барымдаа чок хоп-меге чугаалар оон-моон өзүп, ынчангаш-ла берге байдалды улам нарыыдадып турар. Шак мындыг чүүлдү болдурбас сорулга-биле, массалыг информация чепсектерин таварыштыр чурттакчы чонну шынныг, деңзигүүрлүг медээ-дыңнадыглар-биле хандырып, чоруттунуп турар ажылдарның түңнелдери-биле хүн бүрү таныштырып, аныяктар ортузунче кирип, күш-ажылчы коллективтер-биле харылзааны улам быжыг тудары күзенчиг дээрзин чүве чугаалаан эштер айыткан.

Техниктиң аймаа мунуп алгаш, эрткен-дүшкен машиналар, улустарның оран-савазының соңга-хаалгазын буза шаап, хулиган чорук кылып чоруп турган туттурган корум-чурум үрекчилериниң кол нургулайы назы четпээн 14-15 харлыг элээдилер болуп турар. Мындыг чүүлдү өөренип көргеш, элээдилерниң кудумчуга чоруурунуң үезин көрүп, бензин кывар-чаар чүүл аймаан чүгле техника башкарарының эргезиниң шынзылгазын көргүскенде, бээрин өөренип көрзе чүл деп саналды Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы **А. А. Мельников** киирген.

Корум-чурум камгалалынче улуг күштүг мөөңнеп, шынгыы хемчеглерни ап эгелээниниң соонда, хоорайда байдал чавырлып бар чыдар. Моон алгаш көөрге, ажылдап шыдаар-дыр бис. Чүгле алдынган темпини бичии-даа кошкатпайн, нийти демниг күш-биле улам ынай ажылдаар ужурлуг бис. Маңаа эки тура-улусчу дружиналарның дузазының чөптүү-биле ажыглаар херек. Ук айтырыгже хоорайның эрге-чагыргазы (Ю. П. Слободчиков, В. Х. Кара-оол, В. Г. Вальков) кончуг улуг ээ-харысалгалыг көрнүр ужурлуг дээрзин республиканың Министрлер Чөвүлелиниң херектер эргелекчизи **Ш. Д. Куулар** чугаалаан.

Корум-чурум нарын байдалдыг чурттакчы черлерге анализтиг, дээштиг ажылдарның чорудары-биле, ынаар тускай бөлүктерни чорударын ук хуралга шиитпирлээн.

Корум-чурумга хамаарышкан өске-даа айтырыгларны хуралдың киржикчилери чугаалажып көрген.

Хуралды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** эрттирген.

«ИДИК САМДАРДА—ЭЖИК ЫРАК»

Эргелел черинин узун коридору-биле кылаштап орарымга, солагай талазында бир өрээлден маска даажы дыңналы-дыр. Олче кире бээримге, идик септээр болгаш даараар цех болду. Ында ажылдап орар мастерлерниң арызында дилеп чорааным — Зоя Карам-ооловна Сарыг база чай чок ажылдаан ор. Оон чанында улуг шоодай иштиидиктер чыдыр. Мастерниң бир хүнде кылыр ажылы ол болду. Оон ажыл-ижин сонуургап келген сорулгалыг болгаш чайланырын манап, элээн болдум. Чагыкчыларның септээр кылдыр хүлээткен идиктеринде кандыг идик чок дээр. Шынап-ла, мергежилдиг мастерлер-ле шыдаар.

Зоя Карам-ооловна кандыг-даа самдар идиктерни эрги туружунче, биезги хевир-аянынче киир септеп каарын ынчан көрдүм. Оларны септээрде материалдар херек. Ол-ла бар болза, ажыл саадавас, дораан кыла шаап каар. Идик септээр мастер чокта, уллуңу турулган соонда, октаттынар чүве болгай. Ылангыя, көдээге ону септээр тускай чер бар деп чүвени безин кижи билир эвес. Шак ынчаар ханы бодалче сиңниккен, мастерлерниң ажылын магадап орумда, ол чайланы берген. Оон ажыл-ижиниң дугайында элээн чугаалажыр аргалыг болдум.

Кандыг-даа кижиге мергежил чедип алыры боттан хамааржыр. Зоя Карам-ооловна Кызылда «Тувашвейобувьбыт» каттыжыышкынында идик даараар болгаш септээр черге ийи чыл өөреникчилээн. Оон соонда бүдүрүлгеге идик даараар болгаш септээр мастер кылдыр ажылдап келген. Бо бүдүрүлгеге ажылдааш, ийи чыл челип чоруур. Мынчыг кыска үениң иштинде мастер керээниң ийиги хевири-биле ажылдаарын база шиңгээдип четтигипкен. Керээниң ийиги хевири-биле ажылдаары деп чүл? Ол дээрге хүнде кылыр планын күүсеткен соонда, арткан шактарында боду акшаны ажылдап алыр аргалыг. Ол ындыг арга-биле ажылдааш, ай, квартал санында планын ажырып келгеннерниң бирээзи. Май айда ол 200 рубльдиң ачы-дузазын чонга чедирер хүлээлгезин 230 рубльге күүсеткен болду.

З. Сарыг ажыл-ижинге үлегерлиг бооруннан аңгыда, коллективте хөй-ниити ажылдардан чыда калбайн келген. Ол бот-тывынгыр уран чүүл көрүлделериниң идепкейжизи. Баян туткаш, ырлай бээрге, көрүкчүлер ону сонуургап дыңнаар. Ол коллективинде херээженнер чөвүлелиниң ажылынга бо-ла арга-сүмезин киирген орар.

Дириг кижиге аарыг-човулаң дээш кандыг шаптараазыннар таварышпас деп. Ол човуланга Зоя Карам-ооловна башкының дээди өөредилге черинге өөренип чораан чылдарында таварышкан. Ынчан бажынга аар дегдиргеш, эмчилерниң ачызында сегээн. Уруглары-биле дөмей, бичии салгакчыларны өөредип, кижизидер буянныг мергежилди чедип алыр күзели шак ынчаар боттанмаан. Ынчалза-жок, ол черле өөренириңге чүткүлдүг болгаш, чолаачының шынзылгазын холга алгаш, ажыл-агыйга база үлүүн киирген. Оон болунга таарымчалыг боорга, идик даараар болгаш септээр мастерге өөренип алган. Зоя Карам-ооловнаның шилип алган мергежилдери эр кижиден дудак чок, аар ажылды денге бүдүрүп чоруурунуң база бир көскү херечизи-дир.

«Идик самдарда — эжик ырак» деп тыва чоннуң чиге чугаалаан домаа. Шынап-ла, идик самдар чоруур кижилерниң сагыш-сеткилин дораан эгендириптер. Район төвүнде, оон чамдык суурларында чонга ачы-дуза чедирер ындыг черлерни тургусканы улуг, биче кижилерге таарымчалыг болуп турар.

Тирчин МОТОРК.
Тес-Хем район.

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ, ТӨРЕЛЗИНГЕН ЧОНУМ

Таңды район — интернационалчы район. Таңды-Уланың арга ийинде каас-чараш бойдустуг черде турар суурларда шагдан бээр орус, тыва, өске-даа сөөк чон амыдырап-чурттап, төрелдежип келген. Кырганнардан аңгы чурттакчыларның колдуу бо суурларга төрүттүнген. Ынчангаш олар тыва черни төрээн черим деп санаар. Ажы-төлүнүң төрүттүнген чери кымга-даа эргим. Өгбелериниң сөөк салган чери база ыдыктыг. Моон чораш, кайнаар баар бис деп, орус чоннуң хөй кезииниң чугаалап турары-даа ында. Төрээн черим, төрелзинген чонум деп сеткилинден үнген бо сөстер кандыг-даа кадыг сеткилди чымчадыптар ужурлуг.

ЭПТИГДЕ КҮШТҮГ

Ол-бо соңга буза шаап, дажанып чоруур оолдар амдызында чүвениң ужурун эки билбейн, көгүлдеге кирип, хулиган херээн кылып турар. Бо үүлгедиглер националдар аразында чөрүлдээлерже шилчип болур дээш чигзиниишкиннерде үндезин бар болбайн аан. Ынчалза-даа чон арызынче кирип, оларның чугаазын дыңнаарга, улуг улус бо чүүлдерни тенек оолдарның кылыр чүве тыппайн барганда хөделиишкини деп көрүп турар. Оларны хай дээр, ада-ие бүрүзү сургаар, ажылга тургузар херек деп бодап турарлар. Школачы оолдарывыс кижизидип капчап шыдавас бис деп, боттарының буруузун миннип, чүну канчалза экил деп түңнелдерни үндүрүп турар болду.

Элегес суур. Баштайгы бажыңның таваан салгандан бээр орус тараачын, тыва арат эгин дең ажылдап, эдержип келген. Ам ында муң тос чүс тыва, ийи чүс чеден беш орус улус чурттап турар. Май 30-дан 31-же дүне назы четпээн оолдар 11 бажыңның соңгаларын буза шапкан. Оларның ээлери орус кижилер болган. Бир бажыңны өрттеткен, ийи бажыңга база өрт салып каан болган. Бажыңы өрттенген Петр Грачевтуң дөрт кижи составтыг өг-бүлезинге өске бажыңны үндүрүп берген. Виталий Терлецких биле Анатолий Терехов оларның бажыңнарының өрттенмээни — оларның бажыңнарынга турганында. Кывар чүүлдүг шилди киир октаптарга, дораан хемчээн ап, өжүрүп четтигипкен.

Бо суурдан чыл эгезинден тура, бежен беш өг-бүлелер көжүп чоруткан. Июнь 20-ге чедир чоруткан база чоруур деп турарларының саны чүс чээрби тос четкен.

Чорул турар чылдагааны хулиган херектер-биле холбап турарлар, бар. Ынчалза-даа өске социал айтырыглар база уржук болганын ыттавайн баар арга чок. В. С. Дроздова ийи өөреникчи уруу дээш чоруп тур мен дээр. Холушкак класстарда орус уруглар ээзээш арткан. Орус башкылар херек деп негелдени ада-иелер тургузуп турар. Ону хандырып бээрин хамааржыр черлер аазавайн турарын олар демдеглеп турдулар.

Элегеске дөртен чыл чурттаан, сес чыл кедээ Совет күүскомун даргалаан В. С. Анучин школа айтырыын бир дугаарында идип үндүрүп турар. Кандыг-даа чүве чок анаа чурттап келдивис, хоочун тыва улус бо болуушкуннар дээш хомудап турар деп, ол чугаалады.

Орус, тывадан аңгы чуваш, украин, немец, хакас дээш кандыг-даа нация кижилер мында чурттап турар. Интернационалчы өг-бүлелерниң саны чеди.

Хамык-ла нарын айтырыгларның тургустунуп кээриниң дөзүн сайгарып, чылдагааннарны илередири чугула. Кедээ Советте чүгле 530 өөреникчи, 48 аныяктар, 108 хөй уруглуг өг-бүлелер бар деп азып алган. Кайы өөреникчи канчаар өөренип турарыл, чурттап орар байдалы кандыгыл деп ханылап кирбеске, үре-түңнел турар деп бе? Чогумчалыг эвес өг-бүле чүгле дөрт деп турар. Ындыг чүве болза, ол хире санныг кижиге хөй-нийти канчап салдар чедирип шыдавааныл? Комсомол, херээженнер чөвүлели, хоочуннар, ада-иелер каяа турганыл деп айтырыг салдына бээр.

Суурга корум-чурум үрээшкиниинин соонда, дарый хемчеглер алдынган. Тускай истелге бөлүү ажылдап турар. Солчуп турар ажылчын отрядты тургускаш, оларны кол ажылындан хостаан. Орус чонну чорзун дээн кыйгырыглыг үш саазынны кым бижээниниң база тодарадып турар. Моон мурнунда шииттирип чораан ийи-чаңгыс кижилер, назы четпээннер херек үүлгедип турар чүвени ат кылыр дээн деп хөөреткен чугаалар тарадып турары шын эвес деп, чамдыктар чугаалап турар. Чижээ, июнь 4-те болган соңга буза шавыышкыны мурнуку болуушкуннарга кавыдавас, бузуктуң хемчээли биче болган деп, шагдаа ажылдакчылары түңнээн. Шак мындыг, улус арасында өрт өөскүп болур апарган нарын байдалдарда чаңгыс-даа оваарымча чок сөс, өске нацияның кижизинге хамаарыштыр чугаа күзенчиг эвес түңнелдерге эккеп болурун чонга билиндирери негеттинип турар.

МТМ-ден үш хире кижи чоруткан. Ам-даа ында беш орус ажылчын тывалар-биле найыралдыг ажылдап турарын эргелекчи А. Т. Кыргыс демдегледи. Херек чүүлдерин «Тыва кобальт» комбинаттан айтыртынып чеде бээр турган, ол эки харылзааларны уламчылаза эки деп, ол санап турар. Өскелешпейн-даа чаңгыс классчы оолдар, кыстар клубта кады танцылап турарын ол көрген. Ийи-чаңгыс кижиниң хайындан эп үрелирин өске-даа улус хомудал-биле чугаалап турду. Саян артынче өөренир уруглар канчаарыл дээрлер база бар. Оор херээн бо болуушкуннар-биле холбап турарынга арга-ыяш ажыл-агыйының ажылдакчызы Николай Чалзып таарзынмайн турар. Тыва-даа улустуң малы чидип турар. Ол дээш буруудадыышкыннарны чаңгыс талалай көрбезин чөптүг хире.

Межегей. Чурттакчыларының 48 хуузу — орус улус. Май 31-де Н. И. Надежкинаның соңгазын буза шапкан. Арның шарып алган бичии оолдар халып бар чытканын көрген. Танаан кижилер боттарынга багай салдар халдатпазы-биле ыттавайн турар. Бо суур чону элээди оолдар чугаадан улам өнемчип турар деп бодалдыг. Соңга бузулганы мында ындыг-ла херекке албайн турар. Көжүп чоруп турарлар база бар. Оларның саны эрткен чылдыындан ийи катап хөй. Чылдагааның оъткиген, тараа-былаа үнмес чылдың уржуктарындан чайлаар хөөн-биле тайылбырлап турар.

Бо суурга үжен-дөртен чыл чурттаан Е. И. Худыкина, Г. М. Саварова хулиган херээ дээш канчап чоруурул, чоруп турарлар бай-шыдалдыг улус ыйнаан, сывырза-даа өөренген черивистен чорбас бис деп тайылбырладылар.

Кудумчуда бетон сайдайланып алгаш, аажок ыткыр чугаалажып орган кырган-аваларга чеде бердим. Аңаа баргаш чүнү канчаарларыл олар, белең чүве кайда чүвел деп, чораан эштеринге таарзынмааның илередип турлар. Олар салаа базып санааш, он үш өг-бүле чоруткан диштилер. Специалистер ындыг-ла ыйнаан, пенсионерлер чер челер харыы бар эвес, кымга херек боор дээри-даа бар. Бежен чылдар төпчүзүнде келген М. Ф. Бжитских, З. Н. Тупикова, З. Н. Кравченко олар Галина Шулуу, Михаил Биче-оол деп тыва өөнүктериниң хүндүткелдиг-биле адап, ижин кара чок эдержип чораанының чоргаарал-биле чугааладылар. Кым-даа эвес, бичии оолдарның үүлгелин, улуг улус бот-боттарынга негелде тургуспайн турар деп, олар түңнедилер.

Анатолий Козеевтиң удуртканы тудугжу бригадада дөрт орус, бир татар, ийи тыва кижи ажылдап турар. Кооперативке ажылдаар дээш чоруткан Юрий Ивановту үдеп кааның Ч. К. Оюн кырган чылыы-биле чугаалады. Эки кижи деп катап-катап немеп орду. Оон бодап турары-биле, корум-чурум тудар кижилер суурга элеңейнчип турбайн, арга кирер болза эки. Ында ымыраа хораныңаа саваларыы оваалаңы берген чыдар, чашпан тыртып турарлар бар. Оолдарның үе эрттирип турары ол черлерже баарын кырган сүмелеп турар. Кижилер деп-дески эвес. Тыва-даа кижи хулиганнардан сестип орар. Орус-даа чонда өске улусту шала куду көре бээр чүвелер турар. Черле бот-боттарынга хүндүткел кончуг херек деп хоочуннуң бодалынга канчап каттышпас боор.

Сосновка. Июнь 2-ден 3-че дүне он бир орус чурттакчыларның бажыңнарының соңгазын буза шапкан. База элээди оолдар. Бо суур орус, тывазы дең. Оон аңгыда, өске нацияның 102 төлээлери чурттап турар. Нацияларының саны — чээрби үш. Майдан эгелеп республикадан дашкаар он дөрт, районнарже дөрт өг-бүле көшкен. Чеди өг-бүле көжеринге белең. Улус депутаттарының Совединиң даргазының оралакчызы Н. И. Семенова корткаш чоруп тур бис деп турарлар барын айытты. Силер канчаар чоруур эвес силер деп, арткаңнарны сагындырып турарлар бар. Чоруп турарлар бар-даа болза, май 15-тен эгелеп бо суурже чээрби үш кижи чедип келген. Социал айтырыглар шиитпирлеттингенде деп база болбас. Бажың оочурунда чүс үжен кижи туруп турар. Аныяктарның хостуг үезин организастап, кежээлер, эрттирбейн турар.

Элээди уругларның кижизидилгезинче ада-иениң кичээнгейин хаара тудуп, харысалгазын бедидер сорулга-биле ийи удаа болган чыышка чурттакчы чон дүнеки үеде кудумчуга чораан оолдарның ада-иезин 100 рубль чедир торгаар шиитпирни үндүрген.

Бо хире хөй нацияның улузу чурттап турар суурда улусчу чаңчылдарга хамаарыштыр чаңгыс-даа хемчег эрттирбээн. Интернационалчы кижизидилгени бодамчалыг чорудуп турган дээрзинге барымдаалар чедишпес.

Районнуң суурларынга кежээкиниң 11 шактан эгелеп назы четпээннерниң улуг кижи чокта кудумчуга чорууруун кызыгаарлаан доктаалды улус депутаттарының район Совединиң президиуму хүлээп алган. Суурларда тускай комиссия, хоойлу камгалал органнарының ажылдакчылары үргүлчү туруп, дүнеки үеде аныяктарның кем-херек үүлгедир чоруун соксадыр хемчеглерни ап турар.

Борта демдеглексээним чүүлүм — ылангыя өөреникчилерниң чайгы дыштанылгазын ажыктыг кылдыр организастаарынче сагыш салза. Ажыл чок кижилерниң учёдун кылып, оларны ажылга тургузарының хемчеглерин түс черниң органнары өөренип көрзе. Ол ышкаш хоругдалдан хосталып келгеннер-биле ажылды күштелдирзе. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселге хөй-нийти организацияларының күжүн мөөңнээри кайда-даа четпес. Партия, совет, комсомол ажылдакчылары чоруур дээн улус дансызын тургузары-биле өйлешпейн, кижилер-биле ажылды холга алыры күзенчиг. Оон аңгыда, чүве хөөредиксээр, меге чугаа тарадыр чоруктарны сый шавар болза эки. Бо нарын байдалда ындыг чүүлдер хамык чүвени дедир ыдып турар. Оон-моон оглу-кызы, ол-бо нация дивейн, өг-бүле, коллектив, суур нийти күш-биле хулиган херек-биле холбашкан аныяктар-биле, ийи-чаңгыс кижилер-биле тускайлаң тайылбыр ажылын чорудары бөгүнде кол чүүл болуп турар. Болуушкуннарның чылдагаанын дилеп, анализтеп, ону хелбээретпезиниң аргаларын дилеп тывары бирги черже үндүрзе. Чоннуң хөй кезииниң санап турары-биле алырга, бо байдалдан уштунарының кандыг-даа аргалары бар. Ол кончуг чугула. «Эптигде күштүг» деп үлегер домакта ханы утка сиңген.

Артык ХОВАЛЫГ.

КАРАА. ХОЛУ КАТАЙ ШЕВЕР

Бежен хар ажа дүжүп чоруур Быстан-оол Балданович Монгуш—Каа-Хемниң Суг-Бажы суурда хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Оон мергежили — тудугжу.

Быстан-оол Балдановичиниң кылган ижи шынарлыы-биле чурттакчы чоннуң хүндүткелин чаалап алган. Оон удуртулгазы-биле эрткен чылын Ак-Даг деп черге малчынның бажыңы-биле кады бир хой кажаазын тутткан. Ында хойжу Александр Намчан турумчуп чурттай берген. Алдын холдуг тудугжуга өөрүшкүнүң чылыг сөстерин ол болгаан-ла алдынга үнген, кирген чонунга илередип, сөглеп орар.

— Караа, холу катай шевер, кайгамчык-ла кижи — деп, ол чугаалаар.

Чамдык тудугжулар ажылды хол даштары-биле кылып доозуп каар. Оон чижээн Калбак-Дагга аныяк малчын Сарыг-оол Кууларның чурттап орар бажыңындан көрүп болур. Бир-ле катап кыжын оларның оран-бажыңынга кире бердим. Хөмүр-дашты печка аксы кыскыже олап каан. Ол хирезинде бажыңның курлаадан дашты хыраалагылай бергилээн. Бажың иштинде соогу өгдеч безин дора. Чогум-на ол өйде хоочун тудугжу Быстан-оол Балдановичиниң ак сеткилдиг үүле-херээн дораан сактып келдим.

Ажы-биле чугаалаарга, хойжу азы инек кадарчызы чүстен чүс төл алган болза, мактап-шаңнап, санап хүндей бээр бис. А кедээ тудугжу чеже-даа кылып, үүле-херек бүдүрерге, эскертиимейн турары база билдингир. Бо удаада Б. Б. Монгушту үттүр ужур чок. Чүс-чүс кижилер оон туткан бажыңнарында чурттап, шынарлыын мактап турар. Ол чамдык кижилер дег, болдунун думчуун хараарын кажан-даа бодавас, кылган ижин чудукаралавас, анда-ла ат чодуп, бораатап кагбас.

Быстан-оол Монгуш ажылының арга-дуржулгазын аныяктарга күзелдиг-биле дамчыдып берип чоруур. Чижээ, Ким Делгер, Николай Комбуй-оол тудугжунуң нарын мергежилдиң дуржулгалыг хоочунундан өөренип алган. Оларның ажылында онзагай чүве — эптиг, дүрген, шеверлиг кылып бүдүрбүшаан, шынар айтырыынче кол кичээнгейни салып турары болур.

Хоочун тудугжу-биле бо удаада Баян-Кол биле Терек-тиг ортузунда даглап арзынга кыштагга чунар-бажың тудуп турда ужураштым. Оон ажылдап турары тудугжу звенозу ону доозкаш, Баян-Кол бажыңга чаа ныш дилдирер черни тургузуп, ажыглалга киирерин хүлээнген.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

спорт

БАЗА КАТАП МААДЫР ШҮҮЛГЕН

«1990 чылдың июнь 16-да, суббота хүнүнде районнар аразының «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң шаңналы дээш болуп эртер 128 мөгениң национал тыва хүрешке маргылдаазынче силерни чалады-вис» дээш, оон болур черин, шак-үезин айтыы каан чалалганы хойлап алган дораан Кызыл-Мажалыкче хаптым. Найысылал Кызылга безин чүгле 64-ле мөге дааады хүрешкен турар, 128 мөге чыглыры, ээ-та, кандыг-ла болду деп орук ара чигзинип туттуп ордувус. Айыттынган шак-даа келген. Барыын-хемчиктилерниң чаңгыс чер-чурттуу, Совет Эвилелиниң Маадыры Хомушку Чүргүй-оолдуң адын эдилээн парк.

Республиканың барык булуң бүрүзүнден шыырак дээн мөгелер-биле чергелештир маргылдааны эрттирип турар оргкомитеттиң чалап алганы 4 моол мөге база чыскаалыпкан. Олар боттарының Убса-Нур аймаанга үргүлчү шүглүп, оон даараазында шаңналдыг черлерни-даа ап чораан «аймактың Чааны, Арзылаңындан» эгелээш Начын чедир шола аттыг мөгелер болду. Бирээзи Л. Цэвээн арта Бүгү Моолдуң Начыны деп бедик аттың эдилекчизи. Эрткен 1989 чылда бистиң тыва мөгелеривис ол аймактың Наадымынга аалдап барганда, ук Наадымга шүүлген мөге бо. Ынчан бистен В. Монгуш эңне чедиишкинниг хүрежип, сеске арткан кижи. Ынчангаш-ла боор, Цэвээн (Севээн) деңги ол-ла Владимирни, бир адын Вячеслав-даа дээр, кончуг сактып алган кижи болду. Мурнунда бээр Тываже кээп көрбээн. Бистиң Володявыс-биле хүрежиксээн. Республиканың амгы шыырак мөгелеринден чогум-на В. Монгуш биле оон дуңмазы Аяс бо удаада бо маргылдаага кириишпейн турар. Чылдагааныг. Өөрү, «аарыкчы» чон оларны манап, чоктай бээрин билир болгаш телеграмма чорудупканнар. Улуу малчын кижи болгаш хөй кыргып турар, чай чок, а бичези школада шылгалдалыг. Ынчалза-жок, аймактан шилиттинген дөрт моол мөгелер-биле адыыдачыр тутчуптар, оларны шыңчыг кырынга саат чок дужуруптер төлептиг тыва мөге эрлер ол хүн хөй болчук.

«Алдан-дөрттер девээн соонда, алды онаг ажылган эр шүглүп үнер» Шүлүкчү ынчаар бижээн. Бир-тээ, мөге саны 128 болганда бо удаада ам бир онаганы немей ашкан кижи тиилээр ужурлуг. А борта шүүлгени бистиң аныяк мөгевис Маадыр Монгуш мыйынай... сес онааны ашты. Ол хүн моол аалчы мөгелер-биле күжүн, арга-мергежилин шенежир кас-кежикке таваржыр, ал-боттарының-даа арызында алыс шыырааң илередир дээш адын бижиткен тыва мөгелерниң саны 148 четкен. Демги моол мөгелер-биле каттышкаш 152. Оргкомитет мөгелерниң, чоннуң дилээн өөренип көргеш шупту күзелдиг мөгелерге хүрежирин чөпшээрээн. Районнуң хүреш федерациязының даргазы Д. Сарыглар «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редакторы В. Хомушкуга хүрештиң эгедээрнинге белеңни илеткээн соонда, В. У. Хомушку, хүреш эрттирер оргкомитеттиң даргазы, СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң секретары С. К. Кужугет мөгелерге чедиишкиннерни күзээн. Маргылдааның тугун республика чергелиг хүрештерниң тиилекчилери тыва мөгелер биле МАР-ның Начыны Л. Цэвээн көдүрген. Аалчы мөгелерге аяк шайны кудуп сунган, суй-белектерни база тудускан.

Девип үнүп олурар хөй улуг мөгелер баарында ийи бичии, чаптанчыг чаш мөге оолдар. Эң эгезинде олар ийиниң хүрештирген. 5 харлыг Айдың Ондар 7 харлыг эжи Артыш Ооржакка октаттырза-даа, чараш девиг дээш шаңналга төлептиг болган. Республикада сөөлгү үеде ат-сураа алгып бар чоруур аныяк мөгелер Беженден Кужугет, Маадыр Монгуш, Василий Хурагаан, Алдын-оол Куулар, Айвар Ондар онагларын чиик ашкылаан. Моон мурнунда ады-сураа шоолут үнмейн турган Евгений Ооржак, Калин-оол Салчак, Олег Монгуш база улай-улай тиилелгелерни чедип ап, ийиги онагже кирген. Бо чылын май 9-та «Шын» солуннуң шаңналы дээш, даараазында «Азия төвүнүң» тыва хүрешке тулган чемпионуя илередири-биле эрттирген улуг хүреш маргылдаазынга ужүүрлешкен мөге Алексей Хомушку Тес-Хемден келген, республиканың шыырак мөгелериниң бирээзи Сергей Лантаага таварышкаш, кагдырып, баштайгы-ла онагдан ынай хүрешти уламчылаар аргазын чидирген.

Оон-даа солун хүреш С. Дандааның чаңгыс чер-чурттуу Сүктер Шимет биле Бай-Тайгадан келген аныяк малчын Василий Хертек оларның арызында болган. Чүге дизе Сүктерниң деңзизи 100 кг ыракта ажыг, а Василий оон ийи катап эвээш деңзилиг. Хоочун мөгени Василий элээн девидеткеш барган. Ынчалза-даа «хоочун коктуг, хола кактыг» дээн ышкаш, Сүктер тиилелгени байырлаан. Ол ышкаш моол мөгелер чүгле онаглалынга эвес, а чыылган өргүн чонга, хүрешке ынактарга өөредиглиг хүрешти көргүскен. Оон-биле чергелештир мөчек-мөчек шыңгайнарлыг, чараш девиглиг моолдар бистиң мөгелерден бир ылгалып көстүр дээрзин чон эскерип, арызында чугаалажып турду. Шынап-ла, бистиң оолардан үлегер алыр чүүлдеривис хөй. Чижээ, ол хире улуг хүрешке «майыктаашс», таныылап келер [illegible] бис.

Ийиги онагда А. Семис, Г. Монгуш, М. Дулдуй, К. Кара-Сал олар октаттырган. Дзюдо хүрешке бодунуң деңзизинге Моолдуң үш дакпыр чемпиону Л. Сосорну Г. Ооржак октаптарга, чыылган чоннуң хөлзээзиниң дегет. Бир чамдык аарыкчыларның «дөрт моол мөге дөртелээ артар боор» дижип турганы бүтпээн, Геннадий Ооржак барза-барза база бир моол мөге, аймактың арзыланы У. Тувшинжаргалды чер дыянныртыр кижи эвесте. «Ушкарганнай чедирер чүве» дээр. Бир аай моол мөгелер дугайында чугаа эгелеп алганывыста, арткан ийи моол мөгени Маадыр Монгуш арыг каггаң дээрзин баш удур чугаалап каары артык эвес боор. М. Монгушка октаткан ийи мөгеден дарый чугаа эредим. Бүгүдеге найыралдыг Моол Арат Республиканың Начыны, аймак наадымнарының ийи дакпыр чемпиону Л. Цэвээн:

— Аа-та, Маадыр-даа шыырак-тыр. Бисте ындыг чугаа бар. Бир мөгениң «майыы-даа кадырык» болур, а бир чамдыктарының ол хүреште хүнү-дээ кирер. Маадырның бөгүн ёзулуг хүнү кирген оолдур. Черле ынчаш тыва мөгелерниң алыс шынары экижип орар-дыр. Эът-ханныг, боткур чаагай, шалып, дидим. Мен-даа Маадырга алыс черле күш четпедим.

Ө. Сумья, аймак чааны аттыг аныяк мөге, Өлзийн Тулгааның дуңмазы:

— Маадырда күш-даа бар, арга-даа хөй-дүр. Мындаа «Азия төвүнүң» шаңналынга бо-ла Маадырга база шак-ла ынчаар октаткан кижи мен. Серемчилел чок болдум. Ам удавас силерниң Мөңгүн-Тайгага болур улуг хүрешке анаа таварышсымза, октатпас деп черле идегээр мен. Алыс черле күжүвүс, аргаларывыс, харназынывыстан бээр дең улустур бис ийин. Ынчангаш мээн мурнумда берге сорулга туруп турар, адааныымны черле алыр боор мен...

Шак-ла ынчаар бир тиилелге өскези-биле солчуп турда, шелге эң шилиндек дээн 9 мөге артып калган. 152 мөге хүрешкениинден саарзыктал бергени ол. Олардан даараазындагы 6-гы онагже 5 мөге үнген: Өлзийн Сумья, Үрдээгийн Тувшинжаргал, Александр Мижит-Доржу, Геннадий Ооржак, Маадыр Монгуш. Алды үнген беш мөгеден А. Мижит-Доржу, Г. Ооржак, М. Монгуш олар арызында чемпион ат дээш хүрешкен. Борта ийи эжиниң кеддирзин октааш, эрткен республика спартакиадазының тыва хүрешке чемпиону М. Монгуш шүүлген. Бир кижини октааш, өске бирээзинге кагдыргаш, Г. Ооржак (Барыын-Хемчик) үжүүрлээн. А. Мижит-Доржу —үшкү черде. Тиилекчилерге тускай шаңналдарны тывыскан. Ол ышкаш «тиилелгеже чүткүл», «чараш девиг», «көргүскен эң чараш арга» дээш, тургускан шаңналдар база ээлерин тыпкан.

Седип МОНГАЛ.

ЧУРУКТАРДА: 4 моол начыннарны ийи-ийилеп октааш, шүүлген болгаш үжүүрлешкен мөгелер М. Монгуш, Г. Ооржак; моол аалчы, начын Л. Цэвээн биле М. Маадыр ам сегиржип кириптерлер.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фото-чуруктары.

Аяк шайны аартап ора...

Кыска шоодуглар

— Ажылчын клубка, чон ортузунга болуңарның кадайыңарны кончуп чоорудар ол?

— Плакатта чүге мынчаар бижип турар силер ынчаш: «Клубка бажыңынга дег бол».

• • •

— Анна Яковлевна! 200 доллар дээш бөгүн чежени алыр деп бодаар силер?

— Үш чылды бээр-ле боор.

• • •

— Хээлини силер канчаар көрүп турар силер?

— Хээли мээң холумга турда, ону эскербес-даа кижи мен.

• • •

— Ыятпас силер бе. Чаа-ла ажылдап эгелээн хиреңерде, профкомда өрелиг ышкажыл силер?

— Төрүмелимден ындыг кижи мен: чүнүң-даа мурнунда өре албан турар.

• • •

— Мээң ашаам директор. 160 рубль алыр.

— Мээң ашаам 60 рубль ап турар, ынчалза-даа ол кассир болдур эвеспе.

• • •

Эмчилерни бактаары, харында хол дээр чорук бо-ла тургулаар. Чүге дээрге олар «аарыг» улуска аарыг дээрзиниң шынзылгазын бербейн турар.

• • •

Аарыг кижи: — Эш доктор, дыңнадыңар бе: чок-ла болза, мен аарыг мен, чок-ла болза, силерниң болуңарга багай чүве таваржыр эвеспе.

• • •

— Силерниң киллиске ажылдап кирип алзымза көрем.

— Силерге бисте ажылдаар чер чок.

— Меңээ албан-дужаал-ла болза ажырбас, ажыл дилевейн-дир мен.

• • •

—Хары угда ийи кижиге ынакшып болур бе? — деп, Федя авазындан айтырган.

— Хоржок боор деп бодайдыр мен.

— Ынчаарга ачам сеңээ ынак эвес: меңээ ынак мен дээр кижи болгай.

• • •

Таня пестен даарап каан дииспей ойнаарагын кичээңгейлиг көрүп-көрүп, кырган-авазынга мынча деп-тир:

— Кырган-авай, бистиң дириг моортайывыс брак чүве эвеспе?

— Че, кайынам.

— Шын-шын, кырган-авай, оон кудуруунуң адаанда чедир даараваан, дыдык чорду.

Пенза областың Радищево суурда А. Н. Радищевтиң литература-мемориал музейинде чаа экспозиция ажыттынган. Ук музей Россияның база бир ат-сураглыг мерген угааның оглу — чогаалчының чаш болгаш элээди чылдары эрткен черде туруп турар. Ол чаа ажыттынган экспозицияны чогаалчының «Петербургтан Москваже аян-чорук» деп сураглаан чогаалының 200 чыл болганынга тураскааткан.

Ол хөй экспонаттарның аразында «Петербургтан Москваже аян-чорук» деп ном онза черни ээлеп турар. Ону автор бажыңынга хуула типографиязынга ийи чүс чыл мурнунда боду парлаан.

Р. КОЗЬМИННИҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

БИРДЕ-БИРДЕ КАТТЫРЫНЧЫГ-ДАА...

Эки кылган чүүлдү кижи кажан-даа утпас, а багай кылдынганы база-ла баштан үнмес боор чүве. Бо чорааш, бир-ле болган таварылганы сактып кээр мен. Ынчан школачы мен. Май эгези. Өөреникчилер колхозтуң ажылынга бар-ла шаавыс-биле дузалажып келген бис. Солун-даа, ажыктыг-даа турган. Бир катап башкывыс Анай-оол Кыргысович субботада өөренмейн, колхозка дузалажып, Бора-Тей баарынга (Улуг-Хемде Ийи-Тал девискээри) тоорук олуртур бис дээрзин чарлаан. Өөрээнивистен артында «Ураалапкан» бис. Хүн-даа келген. чедер черге машина-биле эккелген.

Башкывыс бистерни ийи-ийи кылдыр хуваагаш, бир-бир хапка тоорук үрезини уруп бергеш, каяа канчаар чажарын чугаалааш, чорудупкан. Мээң чарылбас бир эжим турган. Адын адавас мен. Ол ам ажы-төлдүг ажылдап, чурттап чоруур. Тоорук тарыыр черге чеде бердивис-ле. Эжим шөлдүң бажындан, а мен адаандан эгелээр боор дугуржуп алдывыс. Үрезинни үлешкеш, ийи тарай чорупкан бис. Ажыл-даа эгелээн. Эки ажылдааннарны шыңгаар деп база чарлаан чүве. Шаңналга чедер дээш эжим-биле кызыпкан бис.

Мен-даа чүү боор, ажылым эгелей-ле бердим. Эжим база-ла эгелей берди ышкаш. Кижиниң чаңгыс черге баглап каан эвес, оранчок арлы бердим. Эшти көөрүмге, баштай эгелээн черинден ыраваан, олур-ла. Ону-даа херекке албайн, үрезинни олуртуп чоруп-ла олур мен. Келзе-келзе-ле, эшке чоокшулап келдим. Ол аразында үрезинним база төне берген. А эжимниң үрезин олурткан черин көөрүмге, шоолуг эвес, кайгай бердим. Үрезинни деңге-ле үлежип алган ийик бис чоп?

— Үрезиниң арты бе?—дидим.

— Чок, дөгере олуртуп кааптым—деп мындыг. Бүзүревээн мен, адан кайгап тур мен он.

— Ол хире үрезинни ындыг дүрген чажыптар кижи сен. чашкан чериң база хензиг? Үрезиниң кайыл?

— Шынап, мында шуптузун олуртуп кааптым ийин — деп харыылааш, черже айытты.

— Кайда?— деп алгырыпканымны безин билбээн болдум. Хомудааным ол хире болган. Күжүр эжикей дүргениниң харааш, бичии чер оңгарлааш, ынаар уруп каан. Ону айтып бээрге, каза каапкан мен.

Эште ыыт-даа чок, үр-ле кайгап тур он. Ам канчаар.

— Багай болган-дыр, эш. Моон соңгаар ындыг чүве кылба—дээш, эжимни чагыдым. Оңгарда ол үрезиннерни катап алгаш, желээ арткан черивиске олуртуп каан бис. Озалдаан-даа болдувус. Шаңналга кирбээн бис. Оон соонда эжим дыка-ла боланган боор ийин. Ол ам өглүг-баштыг, артында-ла башкы. Эки ажылдап чоруур. Өөрүнчүг-дүр. Чазыгдан өөренип болгай. Амыдырал ындыг. Ынчангы ол таварылганы бодаарымга, бирде-бирде каттырынчыг-даа-дыр ам.

ИРИНА БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

Чечен чугаа

ОТТУУШКУН БҮДҮҮЗҮНДЕ

(Эгези №№ 131, 132, 140 «Шында»).

Эки биле бак черле эдержип чоруур болгай. Ол кежээ чанып келгеш, Севил авазының карактарында бир-ле дүвүренчиг чүвени эскерипкеш, оон дорт айтырган. Авазы кезек ыыт чок ора, бижик тутсупкан. Ол чазын Кызылга эмчилеп чорупкан турган кижи чүрек эмчизинге баарга, харыызын соонда дыңнадыр болган. Ам бо бижикте, ону дүрген кээп чыдып эмнедирин чалаан болган. Севилдиң карактары караңгылап, харлыга бергеш, авазынче көрнүп келген. Авазының карактары аарыын билирин болгаш шагда-ла бодунга шиитпир үндүрүп алганын херечилеп турган, бо аарыгдан сегирип эвес. А арткан үени эмнелгеге эрттирер орнунга сээң урууңну бичии-даа бол өстүрүп берейн, дуңмаң база сес класс доозар болгай. Сен харын, бодуң кызып өөредилгең доозуп ал деп сүмелээн.

Ол-ла күскээр, авазы херим иштинге барып ушкаш, бергелей бээрге, ону Кызылда чүрек салбырынга эккелгеннер. Севил дуңмазын кожазы, суурнуң фельдшери Раиса Петровнага каар, чаш уруун Сергейниң авазы Серен угбайга чагыыр ужурга таварышкан. Ол чартык чылдың бергезин чүү дээр! Өөредилгелен дашкаар кежээлерде ол авазының чыдар эмнелгезинге шала чуп ажылдавышаан, авазын ажаажып турган. Авазы бичии чүгээртээш, залда арткан чаштарынче далажып чанып кан Севил база шилчиттирип алганы медсестралар курузун дооскаш, төрээн суурунга ажылдап чедип келген.

Суурнуң фельдшер-акушер пунктузун чон эмчи пунктузу дээр. Ол эрги, бичии ыяш бажыңчыгашта колду, бүгү назынында Раиса Петровна Чоодуу ону эргелекчилеп ажылдап келген. Ол—дөртен чылдар төнчүзүнде-ле соңгаартан Тывага ажылдап келген орус специалистерниң бирээзи. Ол бо черге тыва кижи-биле өгленип, олчаан чурттап артып калган. Чоннуң кении болгаш, улустуң чаңчылдарын-даа билир, дылынга-даа хостуг чугаалаар боорга, ону аажок хүндүлээр. Ол хөй чылдар дургузунда аъттыг, чадаг чалалгаларже хүн, дүн-даа чок, черле чажам дивес кижи. Бодунуң мөзүзү черле бөдүүн, чер-чурттуң чонундан өрү, өскелендир көрдүнмес, оларның ажыг-шүжүүн, өөрүшкүзүн деңге үлежир боорга, чамдыкта ону тыва эвес кижи деп безин уттуптарлар. Кажан ооң өөнүң ээзи озалондакка чок апаарга, ажы-төл чок-даа чурттап чораан болза, ол хевээр-ле чааскаан артып калган.

Ам харын назыны улгаткап, пенсияда-даа бол, ажылдавышаан хевээр. Севилдиң келгенинге сеткилинден өөрүп, мээң орнумга ажылдаар сен, чайгаар өөредип каар мен деп, ол аазаан. Рая угбай бо суурнуң хамык ажы-төлүн божуткан, оларның улуг кезииниң хинин кескен авазы болур. Оларның харын, эрткен аарыгларын төрээн аваларындан артык билир деп суур улузунуң баштактаныры ужурлуг.

Севил ажылдап келгеш-ле, уруун ап алган. Ол аразында чартык чыл читкен Сергей бо чудай берген кестүп келген. Ажыл-даа чок. Ол үеде Севилдиң авазы база улуг дыңзываан, кошкак хевээр, уруг алыр хамаанчок, бажың-даа аар-саар ажылы кылып албас турган. Сергей дораан уруун албышаан, бажыңга ыяш дүжүртүп, суг дажып, өгнүң аар ажылын холгаарлап, шору дуза көргүзе берген. Севилдиң авазы безин олче көрүжү чымчай берген. Ынчаар-ла олар катап чурттай бергеннер.

Севил ажылга сонуургалдыг болгаш, дораан-на олче шымны берген. Баштайгы үеде ол Раиса Петровнаның айытканын ёзугаар ажылдап турган. Мынча чылдар иштинде канчап чааскаан Рая угбай бүгү ажылга четтигип чорааның Севил кайгаар. Чайгаар ол чымышка кээп, берге ажылдан Рая угбайны хостап, чалалгаларны күүседиптер апарган.

Раиса Петровна ону мактаар. Район эмнелгезиниң улуг эмчилери база аңаа хайгаараар аарыг улустарын бүзүреп дамчыдар апарган. Севил ажылынга черле тывызык, бир-ле чаа чүвени бодаан чоруур. Рая угбай ону ол дээш мактаар-даа, муңгараар-даа. Ол ажы-биле Севилге мынча дээр: «Сен ышкаш, «чогаадыкчы» ажылдаар кижи чонга көскү, негелдези улуг болур. Бо шагда ынчаар ылгалырга, боттан бедик эргелиг улуска таарышпас боор чүве. Оожум, хирезинде-ле ажылдап чорууру дээре эвеспе, Севил, бодан...».

Севил бир-ле кыптыгып ажылдаан чүвезинге артык сеткил чокка бердинип кире бээр болгаш, ооң чугаазын херекке албайн барган. Удаванда оон шының боду бүзүрээн. Эмчи пунктузу доктаамал машина чок болганының уржуундан малчыннарның бичии чаштарының камгалал тарыышкын кылыр графиги үстүп турган, чаштарның кадыкшылынга-даа артык бергелер таварыштырар мунчулуп пат болган айтырыг. Севил уругларның тарыышкын үезин чоокшуладыр бөлүктеп алгаш, совхоз кассири-биле кады чоруп турар апарган. Ол-ла чорук үезинде аалдарга аарыг-даа, кадык-даа кижилерниң хайгааралын база кылыр. Ажылдың түңнели дораан көстүп келген: малчыннарның уругларының тарыышкын планы оранчок бедик күүсеттинип турар апарган болгаш кадыкшыл хайгааралының шынары бедий берген. Ооң ажылы баштай улуг мактал чедип турган. Оларның түңнелин өөренип көргеш, бүдүн районга тарадырын Кызылдан сүмелээн.

Районнуң уруглар эмчизин өске суурларда ажыл куду чоруп турары дээш чемелеп каан болган. Ол аңаала чүве дыңнавас, арагалаар дидирткен эр эмчи бо-ла изиг шугулдаан чедип келген. «Чүнү үүлгедип алган, улус бажы тенидип турар силер». Оон ол уругларның тарылга документилерин ажып көргеш, тарыышкынның дүрүм ёзугаар графигиниң аразы чартык ай чедир узамдыгып турарын эскерипкеш, алгы-ла эвес алгы үндүрген. Раиса Петровна Севилдиң кылган ажылын камгалап чадап каан. Ол эмчиге оларның хайгаарап турар ажы-төлүнүң кадыкшылының кандыг-даа түңнели херек эвес апарган. Ол чүгле дужаал күүседиишкининден өске чүнү-даа сонуургавастаан.

Удаванда Раиса Петровна биле Севилди район эмнелгезиниң эмчилер конференциязынче келдирткен. Олар аңаа аттыг шүгүмчүлелге таварышканнар. Оларны баштай мактап-даа турган эмчилер ам ыятпайн-даа көңгүс дедир чүве чугаалап, ажылдың түңнелдерин-даа ам шуут ыттаваан. Оларның эккелгени анализтээн сан-түңнүп-даа көрбээннер. Кымны-даа бүзүредип тайылбырлап чадап кааннар. Раиса Петровнага доңгулда берген, а Севилди ынчаар ажылдаарын хоруп каан. Хурал соонда чанып оргаш, Севил Рая угбайның турупкан куу арын-шырайын көргеш, ол-ла бүгү дээш бодун буруудадып ыглапкан. Оозу шагжок ооң бажын суйбааш, муңгаргай чугаалаан: «Ында сээң бурууң чүү боор, бо бак үеде-дир ийин, хилинчектенме».

Севил чиигедир ыглап алгаш, Рая угбайның чүге үе буруулуг дээн ужурун билзе-даа, айтырыг салырындан корткан. Ол үеден эгелээш, Севил чүгле айтырыг салыр хамаанчок, сонуургап чүве-даа кылырындан сестир апарган. Кызымак, бот-чогаалдыг ажыл кымга-даа херээ чогун билипкеш, чөгенип, ажылга сонуургалы чиде берген.

... Эх! Севил, Севил! Бистиң медициназының дендии чаңгыс аай дүрүмүнге чагыртканын, сен ышкаш аныяк медсестра херекчок, дээди эртемниг, дуржулгалыг эмчилер, эртемденнер безин эде тургузуп, эскертип чадап каан. Аарыг кижиниң чемгерер акша чарылгазын безин көпеектеп санап кааныңдан эгелээш, эмчи кижи эмнээр эмнерин-даа, долдурар саазыннарын-даа эскертип аар эргези чок! Шуптузун бижип каан дужаал ёзугаар кылыр.

Каш чыл эрткенде бүгү республиканың эмнелгелери чаштарның камгалал тарыышкының сээң дуржулган-биле кылып кираптер. Ол сээң ажылыңның шын түңнелдиин амыдырал озалдап бадыткаар. Чүгле сээң адыңны кым-даа сагынмас.

Севилдиң өг-бүлезинге байдалы баштай база чүгээртей келген ышкаш сагындырган. Чүгле Сергей-биле оларның аразында биеэги дег сеткил чоок чүүл читкен. Оон кадында ол Севилдиң ажыл аайы-биле аалдар, механизаторлар шынчыыр кезииринге таарзынмайн, болганчок химиренип апарган. Удаванда Сергей школаның күш-ажыл башкызы кылдыр кирип алган. Ол ажылдап эгелээш, аажызы өскерилген. Биеэги дег кеттингеш, гитара тудуп алган халып турар апарган Оларның бичии кызы Күзелди ам Севилдиң авазы-биле Долгар ийи-ле ап турар болган. Ол аразында авазының кадыкшылы баксыраш, Кызылче эмнелгеге чылары-биле чоруур ужурга таварышкан.

Аңаа бир идиг болган байдал мындыг. Ол чай төнчүзүнде Сергейниң дуңмазы Зина Абаканга өөредилгезин дооскаш, чедип келген. Удаванда ооң Маадыр-биле шайлалгазы болур деп сүүр дыргын чугаа тараан. Маадыр институт дооскан. Севил ону ажылынга аар-берге таварылга-биле авазының аарыг-човулаңындан бажы аартаан чымыжының аразында улуг дыка тоомча чок хүлээп дыңнаан. Сергей-ле дуңмазының шайлалгазы дээш сорук кире берген маңнап турган. Севилдиң авазын Саян ажыр эмчиледир бодап, чыып алганы каш акшаны Сергей ол шайлалгаже чарыырын негээн.

А шайлалга бүдүүзүнде ону эмнелге машиназы Кызылче кире берген. Севил шайлалганы эрттиржипкеш, авазының соондан чеде бээрин аазаан. Авазының арны чазык, ийи улуг карактары чымчак хүлүмзүрээн, «байдалым барыктыг» деп чугаалавып, уруглары-биле байырлажкаш хапкан. Маадырның эштериниң дузазы-биле шайлалга солун, хөглүг эртип турган. Севил стол артынга олурупкаш-ла, хенертен эпчоксунуп кээп, сеткили дүвүреп, чанарынче далажып орган. Шүүт келбес аргазы чок, канчаарга-даа Сергейниң дуңмазының шайлалгазы болгай. Маадыр ам оларның күдээзи болган.

Арай деп-ле орту ажып олурупкаш, улус таныылап туруп эгелээрге, бүдүү чылзып үнүпкен. Даштын база-ла таакпылаан, хөөрешкен эр улус турганнар. Маадыр база оларның аразында. Севил ооң чаны-биле эртип бар чыдырда, ол ооң холундан тудуп алган:

— Севил, чүге эрте чорууруң ол, бичии доктаавыт, чугаа бар — деп домаан төндүрбейн чорда, хенертен Севилди бир-ле улуг часкаашкын херим баарынче чыттыр октапкан. Ооң соондан үнүп келген Сергейниң дажыпканы ол болган. Чартыы куруг довурак апарган, арны-бажы билинместээн Севилди аңаа турган улус бут кырынга тургузуп кааннар. Ол чүгле Сергейниң кыжаныг алгы-кышкызын, ооң Маадыр-биле тутчуп алганын караанның ужу-биле көргеш, ыядып човаазындан дүрген-не ырап чорупкан. Караңгы, дунаарган кежээки кудумчулап, төгүлген ажыг карак чажын ыыт чокка сырбышаан, бажыңынче маңнапкан.

Маадыр-биле оларның чажындагы арыг найыралын Сергейни ол билбес деп бодап чораан. Ам ол Сергейниң алгызындан Зина аңаа тө каап берген деп чүвени билген.

Эртенинде улус чугаазындан эпчоксунган хевирлиг Серен угбай бо-ла арага-дарызын тудкан. Сергейни эдерткен кээп. Севилди аргалап, сургап оожуктурган. Сергей база-ла буруузунган ышкаш, авазының чеме-сөзүн чөпсүнген хевирлиг болган. А Севилдиң аажы-чаңында сөөлгү үеде бир-ле чүве сынган дег, дидим эвес, чөпшүл апарган. Севил ол авашкылар-биле кады арагалап, оларның суртаалынга кире берген. Үш хонганда Зина биле Маадыр Таңды районче көже бергеннер. Чоруур мурнунда Севил чааскаан бажыңга орда, Зина аңаа келгеш, ыглап-сыктап буруудадып, карганып пат болган. Килең долган дылы-биле карганып турар аразында ол сеткилин ажыткан: ол шагда-ла Маадырга ынак чораан, оон-биле кады чурттаар күзелин ол чедип алган. Чүгле манаан ынакшылы чок-ла болган хевирлиг. Шаандагы эжишкилер «дайзыннар» болуп, олчаан тарап чарылганнар.

Ч. АРАТ,
А. АРАТ.

Сонуургактарга

ЧЫЛАН ТУДУКЧУЗУ — КОМПЬЮТЕР

Чылан хораның алыры чүгле айыылдыг эвес, эптиг, камныг болуруң негээр: чыланга бичии-даа хора чедирип болбас.

Манадо хоорайның чоогунда (Сулавеси ортулук, Индонезия) медицина төвүнде чылан хораны алырынга автоматиканы ажыглап турар. Электроннуг санаалга машиназының операторуу ооң «угаанындан» хораның алыр үези келгеш узун куртту тыпкаш, машинага команданы бериптер. Ээлгир «салааларлыг» манипулятор ук чыланны сегирип алгаш, камныы-биле тускай аякчыгашка эккээр: оон өске ийи «салаазы» узун курттуң аксын базыптар. Ынчаарга чылан аякчыгаштың эрнин ызыра кааптарга, аңаа ооң хораны чыдып каар. Ооң соонда манипулятор чыланны камныы кончуг демги черинге эккеп салыптар.

УЗУН НАЗЫЛЫГЛАР КАЙДАЛ?

Чоокта чаа Кременчуг районнуң Подгорное суурунуң чурттакчызы Феодосий Акимович Василенко мугур 100 харлаан. Ол бодунуң чуртталгазының иштинде чаңгыс-даа эмнелгеге чыдып көрбээн, амга чедир ном номчуурда-даа, телевизор көөрде-даа ол карак шили хереглевес.

Подгорное суурнуң хамаарыжыры Белоцковеск көдээ Соведи черле ынчаш узун назылыг чурттакчылар-биле мактанып болур. Азы ол чер узун назылаарынга таарымчалыг ийикпе, ында 100 хар чоокшулап турарлар эвээш эвес. Чижээ, кожазында Бурты суурда Мария Тимофеевна Басак 101 харлаан деп. украин «Рабочая газета» солун дыңнадып турар.

БАЗААРДА СЫЫН

Чөөн Казахстан областың Серебрянск хоорайынга теплоход манап турганнар солун болуушкунну хайгаараннар. Хем өртээлинге кончуг улуг сыын эштип чедип келген.

Сыын Каменегорск-Аксының суг хөөлбээн эштип кешкеш, эрикче үнгеш, базаарже углапкан. Кайгай берген хоорайжылар картошка, ногааны ооң улай-улай сыырып чораанын көрүп кааннар. Улустуң эң-не дидимнери сыынның саарынче часкагылаарга, ол чоокку арыгже таваар базыпкан.

АДЫГЛАРДАН АРТЫК АЙЫЫЛДЫГ

Тайга чериниң арга-арыы чараш-ла. Ынчалза-даа ынаар баарда кончуг серемчилелдиг болуруң эмчилер чагып турарлар.

Кол айыылдыг черлик аңнар-даа эвес, а бо үеде саргылар тургузуп турар. Харалаан, ону Тюменьде арга кирген улус херекке албаан. Ооң муңгараанчыг түңнели бо: сөөлгү неделя дургузунда хоорайның 500 чыгам чурттакчылары саргы ызырганындан харыксыраан. Ооң аразында 132 бичии уруг бар. А саргы энцефалидин деп айыылдыг аарыг үш улуг кижиге болгаш ийи бичии уругга чыпшынган деп, «Тюменьская правда» солун дыңнаткан.

ОВЧАРКА ДЕП ЫТ БОЛГАШ ҮШ АНАЙ

Кировоград областың Устиновка деп хоорайжыгажының чурттакчызы Р. Печерская Альфа деп шолалыг овчарка ыттыг болгаш Зея деп өшкүлүг турган.

Бо ийи азырал амытаннарның кайызы-даа деңге оолдапкан. Ынчалза-даа төрүттүнгениниң ийи дугаар хонуунда Альфаның эниктери өлүп калган. Үш анайны төрээш, Зея база өлген. Чаш анайларны камгалап алыр дээш Раиса Ивановна сөөлгү арга-хорганы шенеп көрген: анайларны ытка эмзиртип эгелээн.

Ам анайлар азыраан иези-биле аажок өннүктежип берген деп, «Правда Украины» солун бижээн.

КИЛЕҢНЭЭН БООР

Энерелдиг авам ышкаш,
Өскен-төрээн Хемчиим суунга
Өске кысты эдертилкеш,
Эштип, чунуп чораан болдуң.

Хемчик хемге күдээ болуп,
Херин черден келген эртип,
Хөннүң улуун орап-таңдаа
Көргүскениң эскербээн сен.

Арын-нүүр чок чөгенчиниңни
Ава Хемчиим көрүп, билип,
«Хүндүлел чок, кандаай чыктиг,
Күдээл бо» деп килеңнээн боор.

Светлана ООРЖАК.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

ИЮНЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Авам, ачам база мен. 9.05 «Ойна, гармонь». 9.45 «Дайын». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 10.55 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 11.25 «Партнер». Коммерция медээчизи. 11.55 Эртем-тайылбырлыг кино дончулалы. 12.55 Н. Губенко режиссёрнуң фильмнери. «Солдат фронтудан чедип келген». 14.25 Чогаалчы Сергей Залыгин. 15.10 Д. Хворостовский П. И. Чайковскийниң романстарын ырлап күүседир. 15.40 Барымдаалыг телефильм. 16.35 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 16.55 Политиктиг диалогтар. 17.55 «Улуг кижилер — уругларга». Уруглар камгалалының делегей хүнүнде Москвага болуп эрткен ачы-буян чедиргилгезиниң чорудуушкуну. 19.15 Делегей панорамазы. 20.00 ХТК-90. 22.00 «Үе». 22.30 Улусчу аялгалар. 22.45 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. 01.00 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда». 02.45 — 03.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Карусель». Уран-чечен телефильм. 9.25 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. 1932-33 чылдар дугайында барымдаалыг телефильм. 9.55 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 10.55 «Маадырның самы». Шии. 13.15 «Чер дээш бистиң дүвүреливис». Братскиде экологтуг байдал дугайында барымдаалыг фильм. 14.15 «Чадаларны өрү». Барымдаалыг фильм. 14.25 «Совет Россия» видеоканал. 16.55 «Бистиң чурттап турар оранывыс». Режиссер М. Литвяковтуң барымдаалыг фильмнери. «Берге уруглар», «Байырлыг, авай», «Ындыг чылдактар бар». 17.55 М. Ворфоломеев — Ак-кызыл куш ужуп чораан». Телешии. 18.55 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. Чапсарда (19.55) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.10 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 20.55 Кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильмнерниң программазы: «Суббота кежээзи», «Термометр», «Үш акша». 22.00 «Үе». 22.30 — 23.35 Дүнеки сеанс. «6 крон дээш ревю». Уран-чечен фильм. (Чехословакия).

⊙

Айда 180 рубль шалыныг маркшейдерлерни, 200 рубль шалыныг дээди азы ортумак тускай эртемниг ээлчег мастерлерин болгаш даг байлаан болбаазырадыр бүдүрүлге мастерлерин, цемент кылыглар бүдүрер цехке болгаш чуртталга-коммунал эргелелинге 230 рубль шалыныг кол инженерлерни, комбинаттың телевилел-конструктор килдизинге 150-180 рубль шалыныг инженер-конструкторларны, 250 рубль шалыныг болгаш дээди азы ортумак тускай эртемниг килдис начальнигин В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинат ажылга чалап турар.

40 хуу район коэффициентизин болгаш үзүктелиишкин чок ажыл стажы дээш 30 хуу чедир немелдени төлээр.

Комбинаттың адрези: **Ак-Довурак хоорай, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың кадрлар килдизи.**

⊙

КИНО

ИЮНЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кодекс молчания» (2 сериялыг) 10.00, 18.40, «Сталинград» (2 сериялыг) 15.00, уругларга: «Как Вас теперь называть?» 13.00 шактарда.

Видеозал: «Смертельный удар» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыынды № 26 9.00, 11.40, «Транти-Ванти» 10.20, 13.00, «С течением времени» (2 сериялыг) 14.20, 19.20, «Баловень судьбы» (2 сериялыг) 17.00 шактарда.

Видеозал: «Штаны» 12.00, 18.30, «Последнее безумство» 13.30, «Семья» (2 сериялыг) 15.30, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Белый велосипед» 15.40, «Конец сезона мороженого» 13.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ситара» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Авария»—дочь мента» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«КИЖИНИҢ ШОКАРЫН» КӨРДҮМ

«Кижиниң шокары» деп шииниң эгезинден тура төнчүзүнге чедир мага хандыр көргеш, оон автору Клара Сагды-биле ужурашкаш ооң-биле кысказы-биле чугаалашкан мен.

— Силерниң бижээн шиилер амгы үениң амыдыралынга дүүшкен утка-шынарлыг чорду. Хөй-хөй көрүкчүлер хелчок-ла сонуургап көрдүлер. Ам-даа көрүкчүлерниң үнелелин алыры чугаажок. Бо шиилерниң дугайында чугаалап көрүңерем, Клара Чамыяновна? — деп сонуургадым.

Каш чыл улаштыр бо шиини бижиир дээш дыка-ла оралдашкан мен. Сөс-домаан улам-на уран-чеченчидер бодал-биле эдип-чазап, хоюглап шаг-ла болдум. Ынчалдыр кызып-кызып, Кызылга болган шиилер конкурузунга (көрүлдезинге) аппаарымга, столга олурган жюри кежигүннери көңгүс-ле үнелеведи. Харын-даа мени хоочун профессионал артист кижи ынчанмайн канчаар дээр аянныг болган. Көдээ бот-тывынгыр артистерге өөредип, шиини тургузуп алыры безин белен эвес. Катап-катап белеткээр-ле болгай.

Элдеп чүве ийин. Кижи эки үүле-херекти бүдүрүп каарга, ону тоомчага албас, үнелевес, адааргал-биле көөр боор-дур. Бистиң амгы делегейивисте (бо чурттап турар үевисте) арагачылар, оорлар, уптекчилер, хулиганнар-биле демисежип чадап-ла турар болгай бис. Ол хирезинде бо темага хамаарышкан шии бижил каарга, деткип, дузалавааска, үнелевеске кижиниң сеткили хомудаар чүве-дир — деп, Клара Чамыяновна хомудаан сеткилин илергейледи.

Шынап-ла, Клара Сагдының чогааткан шиилери багай эвес болуру көрүкчүлерге билдингир. Мооң мурнунда-даа бижээн шиилери амыдырал-биле холбаалыг, дээштиг болгулаан дээрзи тодаргай. Бистиң республикада арагалаашкыннар, уптээшкиннер, бижектежишкиннер, хулиганнаашкыннар, оорлаашкыннар мырыңай-ла келергей барган. амгы бо хүннерде «Кижиниң шокары» деп шии кончуг-ла үнелиг.

Шииниң салым-чолунуң, утка-шынарының дугайында улуу-биле шаалдалай, боттарының бодалдарын, санал-оналдарын бээр боор деп идегедим.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу. бажың № 1.
Чагыг № 436.
ТС — 00690.